

27496/1

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Nyelv- és Irodalomtudományi Kar

Mezey László

Könyv- és könyvtártörténet

I.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

KÉZIRAT

1955

FELSŐOKTATÁSI JEGYZETELLÁTÓ VÁLLALAT, BUDAPEST

T. sz.: 5571238

Hallgatói ára: 3.30 Ft

Mezey László

KÖNYV- ÉS KÖNYVTÁRTÖRTÉNET

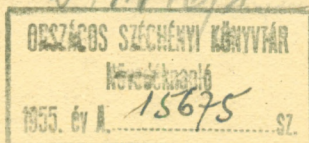
=====

I.

Országos Széchényi Könyvtár

KÉZIRAT

1955

A kiadásért felelős: Felsőoktatási Jegyzetellátó V. igazgatója
1955
A kézirat nyomdába érkezett: X.7. Példányszám: 100
Készült Rotaprint lemezről
a MNOSZ 5601-50Á és MNOSZ 5602-50Á szabványok szerint
5.75 A/5 iv terjedelemben 24 ábrával
Készült a Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalatnál
Felelős vezető: Bojkovszky Lajos
Táskaszám: 55-71238

Könyv- és könyvtártörténet.

I.

Könyv és írás.

Előadásainkban a könyvvel, mint az emberiség legrégibb és máig egyik legjelentősebb gondolatközlelő eszközével foglalkozunk. Ezért el kell vonatkoznunk a könyv fogalmának minden olyan értelmezéstől, mely a könyvet tisztán, vagy jórésztben formai elemek segítségével igyekszik meghatározni.

Bizonyára semmi más, hanem csakis ez a könyv fogalmában leglényegesebb, tartalmi mozzanat rögzítette meg pl. a latin nyelvben a "liber", könyv elnevezést, jóllehet maga a szó eredeti jelentésében a fa kéreg alatti finomabb rétegét, háncsát jelölte. Erre a faháncsra bizonyára irtak valamikor, de ebből az íróanyagból sem lapok, sem mai használat szerinti könyvformátum ki nem alakulhatott. Az óitáliai "liber" anyagban és alakban későbbi utódaival aligha mutat bárminő kapcsolatot, de rendeltetése szerint a legfrissebben nyomtatott könyv is ennek a leszármazottja. A most hallott egyszerű szófejtés és az abból adódó tanulságok arra is figyelmeztetnek, hogy a könyv, mint történeti jelenség, nem mai általánosan szokásos megjelenési formája szerint fog bennünket foglalkoztatni, hanem fogalmának a bevezetőben kifejtett tartalmi jelentősége szerint. Sokáig lesz itt szó könyvekről, melyek külső formájukban - a most emlegetett háncs-könyvhöz hasonlóan - a mi nyomtatott könyveinkkel semmi közösséget nem mutatnak, de még a kéziratos könyvekkel sem.

De ez másként nem is lehet. Arra kell gondolnunk, hogy a legrégibb időkben az emberek gondolataik megörökítését a legkülönbözőbb anyagokra bízák: falevéltre, vászonra, selyemre meg természetesen a már említett fakéregre és egyebekre is. A vászon- és selyem könyv legtermészetesebben a göngyöleg formáját vette fel, míg a falevél, esetleg a faháncs könyv általában olyan lehetett, mint aminek a budapesti egyetemi könyvtárban őrzött pálmalevél-kézirat mutatja, azaz: valami zsineggel az egyik végén rögzített, hosszú, vékony írat. - A minket elsősorban érdeklő kultúrák területén azonban legrégibb könyvemlékeink nem az időknek egyébként

is kevésbé ellenálló vászon vagy selyemkéziratok formájában maradtak ránk, hanem szilárdabb, évezredek viszontagságait is szerencsésen túlélő anyagra írva /1.ábra/. Gondoljunk csak a mezopotámiai műveltség legrégibb emlékére, a rabszolgatartó társadalom igazságszolgáltatási rendjének legősibb dokumentumára: Hamurabbi I.e. 1900-ból ránk maradt törvénykönyvére /2.ábra/. Ez is, mint Asszurbanipál király később részletesebben megtárgyalandó könyvtárának teljes anyaga, agyagtáblára, vagy agyaghengerre íródott.

A könyv, a kézirat külső formáját más körülmény is módosíthatta, mint pl. az írás egészen különleges természete, mint majd alább a délamerikai kipuk esetében látni fogjuk.

2. Az írás kialakulása.

Az írás a könyvnek természetesen nem csak ilyen külsőt formáló tekintetben leglényegesebb alkotóeleme, hanem létrejöttének is elengedhetetlen feltétele. Teljesen helyénvaló tehát, hogy kialakulásával és első fejlődésével részletesebben foglalkozzunk.

Az írásnak az a rendeltetése, hogy gondolatokat, adatokat, eseményeket kifejezzon, megörökítsen. Azaz: elsődleges és primitív rendeltetése szerint is az emlékeztet serkentse, valamit emlékezetbe idézzon. Ezt a célt már a társadalmi és kulturális fejlődés legalacsonyabb fokán álló népek is a legkülönbözőbb eszközökkel igyekeztek elérni. A Csendes Óceán szigeteinek lakói különféle módon összeválogatott és összeillesztett virágcsokrokkal, galylyakkal, virágos ágakkal közölték egymással üzeneteiket, Ausztrália bennszülöttei jellegzetes módon csoportosított kavicsokra, vagy kagylókra bízták gondolataikat, míg a malájuk sőt, betelt, borsot küldtek egymásnak kis fadobozokban. A hozzáértő ezeknek a fűszereknek bizonyos csoportosításából és annak variációiból a "feladó" mondanivalóját kiolvashatta. Nyugat-Afrika némely pásztornépénél az volt a szokás, hogy a nomádok "rovásokkal" ellátott botot küldtek egymásnak, de ugyanitt már megegyezésszerű módon csomózott zsinegekkel is "leveleztek". Ezt az "írás"-módot az Atlanti Óceán tulsó partján elterülő világrészben már tökéletesítették, s az inkák birodalmának hivatalos írásává vált. A neve kipu. A zsinegek színe, csomóinak száma, mind meghatározott jelentéssel bírt és a minden városban található "csomók tisztviselője" kellő

biztonsággal és hozzáértéssel olvasta el a zsinegcsomókba bogozott üzeneteket és adta meg hasonló módon a válaszokat. A kipu zsinegei közül a vörösszinű pl. harcost jelent, a sárga aranyat, a fehér ezüstöt, a zöld gabonát stb. Egy csomó tizet, a kettős csomó százat jelentett. Bár a kipu is a gondolatközlés eszköze, a költékekéből álló inka könyvek és írásuk minket közelebből nem érdekelhetnek, mert a mi írásunk és könyveink merőben más alapokról fejlődtek ki.

A legrégebbi kulturák embere életének legfontosabb eseményeit, törzse, vagy családja legemlékezetesebb tetteit lerajzolta, vagy lefestette. A mondanivaló hosszadalmasabb, vagy terjedelmesebb volta szabta meg az ábrázolás milyenségét, terjedelmét. A szemlélők, ha úgy tetszik olvasók, előtt ismertebb dolgokat csak részlegesen, nagyjából vázolta fel, míg a kevésbé ismerteket teljes írással hozta eléjük. Ezt képirásnak nevezzük. Idő jártával az ábrázolásnak már csak az volt a célja, hogy az egészen vázlatos kép a teljes ábrázolás tárgyára, illetőleg az általa kifejezett fogalomra emlékeztessen. Ezt nevezzük fogalomírásnak, a jelet fogalomjelnek. Ilyennek bizonyult kezdeteinek tisztázása után a kínai írás is. De ilyen volt számos ősi kultúra írása, mint az amerikai indiánoké, a krétai Mykéné kor írása és az egyiptomi képirás, a hieroglifikus írás is.

Mindezek az írások, mint említettük, nem hangokat, hanem szavakkal kifejezett teljes fogalmakat, de sokszor ezek hangzási összetevőit szótagokat is ábrázoltak.

A képirás, vagy az ennek megfelelő fogalomírás igen sok népénél volt elterjedve. A mexikói kéziratok, amelyek képirással készültek, teszik leginkább lehetővé, hogy a képirásból a következő fejlődési fokra, a hieroglifákra való átmenetet szemléltethessük /3. ábra/. Ez utóbbinál az ábrák nem a megfelelő tárgyat ábrázolják valójában, hanem fonetikus jelképek, amennyiben a szavak hangzására utalnak. Lássunk egy példát. Itzcoatl mexikói király neve két szóból van összetéve: "itz" és "coatl". Az első kigyót, a második kést jelent. A képirásos korszak mexikói kézírataiban a két szó a következő ábrázolásban jelenik meg: egy kigyót látunk hátába döfött kőkéssel. A hieroglifák korából való könyvekben viszont Itzcoatl nevét így irták le: az első felét egy nyíl képe, vagy jelképe fejezte ki, mert hangszában ehhez is közel állt; a

coatl szót viszont egy agyagedény /co(mitl)/ fölötté a víz jele /a(tlama)/.

E megfontolások alapján, melyek a polgári írástörténet merev ideográfikus szemléletével szemben a képirásban is megállapítják a fonetikus jelölésre törekvést, fejtette meg a zseniális fiatal szovjet tudós Jurij Koronzov a délamerikai maják írását, mely évszázadok óta olvashatatatlannak számított az írástörténészek szemében.

Az a tény, hogy a jelképes rajz az ábrázolt dolgot kifejező szó hangzását idézi fel, arra figyelmeztet, hogy ez valójában már nem is más, mint grafikus jelkép: egy fonogramnak, hangjelölésnek felel meg. Ez a hangjelölés aszerint, amint szó, szótag, vagy éppen hang megfelelője kíván lenni, e hármas fokozaton elvezet bennünket a valódi betűsorhoz, az ábécéhez, ma használatos írásunk alapjához.

Az ábécé olyan írás, melyben minden jelnek /betűnek/ pontosan megállapított hangértéke van. Ilyen nem képszerű hangjelöléseket már az egyiptomi és a krétai írás legrégibb emlékei között is találunk, képirásos elemek közé vegyülve. Az ábécén alapuló írás legrégibb emlékét a sinai félszigeten találták meg. A teljes szövege szerint máig sem biztosan olvasott írás első pillanatra az egyiptomi írás leszármazottjának látszott. Közelebbi vizsgálata kimutatta, hogy egy hajdani sémi pásztornép írása és hogy ebben az írásban jelentkezik először az ábécés írás kialakításának első alapelve az un. akrofonetikus elv, mely szerint a jelkép nem egy szó hangzását idézi fel, mint a hieroglifák, hanem csak az ábrázolás, a jelképszerű ábrázolás tárgyát jelölő szó első hangját /4.ábra/. Ennél az írásnál még külön az az érdekesség is megállapítható, hogy ez az első hang csak mássalhangzó lehet. A magánhangzókat, mint a sémi népek későbbi írásaiban sem, nem jelölték.

Az akrofonetikus elv érvényesülését mai A betűnk kialakulásán szemléltethetjük. Az egyiptomi hieroglifákban a bika jele egy bika- vagy ökörfej volt. A sinai írásemlékben a bika fej ábrázolása már csak fő vonalaiban jelenik meg. Az ábrázolásnak már határozott hangértéke van: A, minthogy aleph bikát jelent, aleph szó első hangját jelölő betűvé alakult. Ugyanezt láthatjuk a házat, sátrat jelentő Beth szó esetében. A beth-hel jelölték a semiták,

majd a héber főníciaiak betűsorában a b hangot egyrészt az egészen sematikus ház, vagy sátorábrázolásra emlékeztető alakja, másrészt az itt érvényesülő akrofonetikus elv alapján. A világ első teljesen fonetikus, hangjelölő ábécéje tehát a héber ábécé volt /5. ábra/. Ezt az ábécét vették át és módosították a görögök. Még előbb, mint az egyiptomi sémi írás kifejlődésének és ábécénk közvetlen őse kialakulásának ideje elkövetkezett volna, a már emlegetett mezopotámiai műveltség területén kialakult egy írás, mely ugyan teljességgel távol áll a mi írásunktól formában és bizonyos mértékig alapelvekben is és ez az ékirás. Az ékirás őse szintén képirás volt és a képekből a már ismert módon sematikus ábrázolások lettek, amikből esetleg fonetikus hangjelölések alakultak. Ez az utóbbi állítás azonban ezidő szerint még nincs kellőképpen bizonyítva.

Ha most visszatérünk a mi betűink őseinek történetéhez, a görög írás kezdeteit kell röviden szemügyre vennünk. A sémi ábécé alapelemei a főníciaiak tengerjáró kereskedői révén messze országokba is eljutott. Eljutott Indiába, ahol alapja lett a legracionálisabb ázsiai betűrendszernek, az un. bráhmí ábécének. De természetesen az anyaországhoz közelebb is voltak sikerei. Egyiptomban a papi kaszt féltve őrzött kiváltságaihoz tartozott a hieroglifák ismerete és használata is. Olvasása nem volt könnyű és komplikált hangtani sajátosságai miatt szélesebbkörű használatra valóban nem volt alkalmas. Ezen a helyzeten is a főníciai hangjelölő írás alkalmazása az egyiptomi nyelvi és írási sajátosságokra, segített. Megszületett az un. demotikus /népi/ írás. Ettől kezdve egyiptomi szövegek rendszerint a két írásban fogalmazódtak, sőt azon az emléken, mely a hieroglifák megfejtését lehetővé tette - a rosettei kövön - még egy harmadik írás is társul ehhez, egy másik nyelv és ország írása: a görög írás. /6. ábra./

A görög írás már teljesen olyan elvek szerint alakult ki, melyek a mi számunkra ismerősek és amelyek az ábécé ma szokásos meghatározását tökéletesen fedik. Minden hangnak külön jele van pontos hangértékkel. Ennek az elvnek az alkalmazása pedig már nem csak a konzonánsokra, a mássalhangzókra terjed ki, hanem a sémi nyelvekben külön jelölni nem szokott magánhangzókra is. A főníciai héber írásból származást egyébként a betűk elnevezése azonnal mutatja: aleph - alpha; beth - béta; gimel - gamma; daleth - delta

stb. A betűk alakja ugyan még nem a végleges, de az ábécé végleges elvi tisztázottságban áll előttünk: a lassan végső formáját elnyerő jelek hangértéke már megállapodott. Egy betűnek egy hang fog ezentul megfelelni.

A görög kultúra terjedésével együtt haladt a görög írás térhódítása is. A kereskedelmi kapcsolatok erősödése segítette ezt elő, mely a földközi tengeri népek között I.e. VIII.-VII. században jelentkezik észrevehetőbb módon. Bizonyára ennek köszönhették Itália őslakói az etruszkok, hogy jól használható, biztosan értelmezhető íráshoz jutottak, mely azután utódaik kezén sok-sok évszázad kísérletezései, tapasztalatai nyomán ma használatos betűformáinkká alakult. Az etruszkok írásukat közvetlenül a görögöktől is szerezhették és éppen nem kell itt csak a délitáliai görög gyarmatok közvetítésére gondolnunk. Az etruszkok görög eredetű írása a többi itáliai, középitáliai törzs használatába is átment, de csak bizonyos módosításokkal. Umbria és az Oscusok népének területe is megkapta a maga írását, melynek közeli kapcsolata az etruszk írással, rokonsága a göröggel, letagadhatatlan. A félsziget derekán lakó latinok írása is úgy látszik inkább az etruszkok, mint a déli görög gyarmatok ajándéka. Erre mutat az is, hogy legközelebbi rokonaik, faliscusok egyébként szintén görög eredetű írásánál nagyobb hasonlóság fűzi Etruria lakóinak betűihez ábécéjüket, az archaikus latin alphabetumot.

Ezek az ősi latin betűk egy bizonyos idő múltán, már csak néhány század munkájáról van szó, végleges formákra csiszolódnak és megjelenik a mi latin betűnk, a klasszikus római nagybetű. /7. ábra./

A görög ábécé azonban más európai írás alapjául is szolgált. Két nem latin ábécé is leszármazott a görög alphabetumból. Az egyik ma már nem használatos, de ezekkel a betűkkel írta valamikor a népvándorlás korában Ulfilas püspök a híres ezüst kódexet. Ez volt a gótok írása, melynek csak két betűje került ki az ősi germán írásból, a runákból, hat betűt a latin ábécéből vettek át, a többit a görögből. A másik leszármazott, mint ahogyan jól tudják a szláv, közvetlenül pedig az ószláv írás, a kirillika. Ennek a görög betűkkel hasonlósága közismert, de táblázatunk is meggyőzően mutatja.

Minket elsősorban, saját írásunkra tekintettel, a latin írás érdekel. Az imént láttuk a latin nagybetű megjelenésének előzményeit. Más előadások során részletesen meg fogunk ismerkedni további sorsával is. Bucsuzóul megemlékezünk még arról az emlékről, mely latin betűink legrégibbjeit őrizte meg számunkra. Ez a nevezetes Lapis Niger /I.e.VI.sz./, melyet 1899-ben a Forum Romanumon találtak meg. /8.ábra./ Betűi felismerhetően a görög-etruszk hatásra kialakuló archaikus latin nagybetűk. Írása, mint a keleti írások legtöbbje jobbról balra halad, de nem visszatérő, hanem folytatódó csigavonalban, amit bustrophedon írásnak nevezünk, minthogy a szántóvető ökör járására emlékeztet.

A könyv leglényegesebb alkotóelemének az írásnak történetét most röviden áttekintettük. Láttuk, hogy mennyi évezred munkája. kísérletezése, újrakezdése kellett ahhoz, a föld minden táján, hogy kialakulhasson az ember szellemi tevékenységének legigénytelenebb és leghüségesebb szolgálója a betű.

3. A könyv.

A két folyó közéről, Mezopotámiából maradtak ránk a legrégibb hozzánk is közelebb álló írásos emlékek. Egy könyvtár maradványai ezek, részben, vagy egészben megmaradt könyvek. De ezek az írásművek külső formájukban a mi könyveinktől még mindig elég távol állnak. Különleges írásuk, anyaga agyag, égetett agyag, melybe még friss, nyers állapotba rajzolták, helyesebben karcoltak be írásukkal, az ékirással Asszur és Babilon lakói gondolatokat. Könyveknek ezek az égetett agyagtáblák és hengerek megint csak a könyv fogalmának döntő tartalmi mozzanata - a gondolatközlés ez szerint nevezhetők, de így az elnevezés éppen nem vonható meg tőlük. Mezopotámia művelődésének anyagi alapja az öntözéses gazdálkodás volt, mely meglehetősen geometriai és csillagászati ismereteket tételezett fel. Ez magyarázza az ékirás jeleinek kialakulását, mely csak vízszintes és függőleges vonalakat, melyek szöget zárnak, ismer és ezeken kívül még szöget osztó ferde vonalakat. Az ilyen írás leginkább az említett módon és anyagra volt alkalmazható.

Azoknál a népeknél, melyeknél a betűk formálása nem ilyen elveken nyugodott más íróanyag is alkalmazható volt. A föníciaiak és a zsidók és általában az arám népek, az ő nyomukban pedig a

görögök első könyvei még ugyancsak táblákra írva jelennek meg, de nem agyag-, hanem fatáblákra, miket a kényelmesebb írás érdekében viasszal vontak be. A feljegyzések viaszba karcolására egy rendszerint kicsiny fémvessző - a stylus - szolgált. /9.ábra./

Ha két ilyen fatáblát összekötöttek diptikának nevezték, ha többet, poliptikának mondták. Ez az íróanyagot azonban inkább csak rövid lélekzetű és nem tartós életre szánt szövegek írásánál alkalmazták /Cera deletu/ letörlésre szánt viasz. Teljes könyvszövegek megőrzésére nem voltak alkalmasak. A koraközépkori szóhasználat is a birtokösszeírások alapjául szolgáló feljegyzéseket nevezte poliptikának. /10.ábra./

A viaszos írotáblák Európaszerte használatban maradtak még sokkal azután is, hogy más íróanyagok kerültek egymásután használatba. Prou említi, hogy Normandiában még a XVII. században is viasztáblákat használtak a piacokon a napi irányárak feljegyzésére.

Bizonyára nálunk Magyarországon sem igen lehetett más a helyzet, hiszen a Mohács-körüli években összeállított Érdy-kódexben, mint nem éppen ismeretlen dologról olvasunk a rómaiak "tabula cerussata"-iról, magyar nevükön "cérázott táblákról". Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy a viasztáblákra írt római folyó, kurzív írásos emlékek legrégebbijei is némi magyar vonatkozást mutatnak. Az erdélyi Verespatakon talált emlékek első ismertetője Érdy János volt.

A föníciaiak, görögök és rómaiak összekötött táblái külső forma dolgában is közelebb állnak a mi könyveinkhez. A könyv történetének utja itt mégis olyan irányba kanyarodik, mely éppenséggel nem mai szemmel megítélhető könyvszerűség: a papirusztekercs ez.

Külső formájában sokkal kevésbé könyv, mint némely elődje, de megmaradt néhány emléke rendeltetése és tartalma szerint számunkra ismert elődjénél inkább megérdemli a "könyv" elnevezést.

A papirusz az emberiség művelődésének nagy korszakában szolgált a gondolat közlésének ügyét. Papiruszra írva maradtak ránk régi kultúrák életének igen jelentős dokumentumai, melyek az állami, vallási, jogi élet, sőt a természettudományok ősi megnyilvánulásainak emlékét, kezdetleges eredményeit őrizték meg számunkra. E dokumentumoknak a vizsgálatával, főként tartalmi vizsgálatával, külön tudomány, a papirologia foglalkozik. Mi ezuttal csak

a papirusz gyakorlati felhasználásának kérdésével, a könyv sor-
sának alakulására gyakorolt közvetlen hatásával fogunk foglalkoz-
ni.

A "papirusz" elnevezéssel a kutatás számára hozzáférhető
legrégibb időben nem találkozunk. Még Herodotosz sem nevezi "pa-
püros"-nak, hanem nála is és másoknál is az európai könyv- és
könyvkultúra ősi alapszavával jelölték: "byblos", vagy "biblos".
A régi, lassan görögösödő Egyiptomban ugyanis így jelölték azt a
mocsári növényt, nádféleséget /11.ábra/, mely főként a Nilus ár-
területén tenyészett és amelyet később "Cyperus papyrus" néven írt
le a botanika, megkülönböztetve így egy más vidéken tenyésző ro-
konától a "Cyperus Syriacus"-tól, melyet úgy látszik, az arabok
kezdték tenyészteni az általuk meghódított ázsiai, afrikai és eu-
rópai területek mocsaras vidékein, így pl. Sziciliában, Palermo
mellett is. A papirusz, minthogy minden eddig ismert íróanyagnál
használhatóbb és könnyebben, főként pedig nagyobb mennyiségben e-
lőállítható volt, csakhamar általánosan elterjedt az egyiptomi,
majd később az egész hellenisztikus kultúra területén és haszná-
latát csak egy évezreddel megjelenése után tudta a pergamen tel-
jesen megszüntetni.

Előállítási módjával Plinius ismerteti meg a Historiae Na-
turales XIII.könyvében. A tőle származó adatok csak bizonyos fen-
tartásokkal vehetők át, hiszen ő maga, a papiruszkészítés teljes
folyamatának tanuja nem volt, és információt csupán a papirusz-
kereskedők /khartopolés/ elbeszéléseiből szerezte. Ezek szerint
a papirusz anyagát úgy nyerték, hogy a nád törzsét hosszanti i-
rányban vékony szeletekre vágták. A szeleteket szorosan egymás-
mellé helyezték, majd ezekre vízszintesen egy másik cserje tör-
zsének hasonló módon felszeletelt darabjait rakták. A két réte-
get azután nilusvizzel locsolgatták mindaddig, míg pépszerű a-
nyaggá össze nem olvadtak. A masszát még száradás közben igen la-
posra préselték és miután megszáradt, simára dörzsölték. A simi-
táshoz, az egyenetlenségek lehető teljes eltüntetése érdekében
valami mázszerű anyagot is felhasználtak. Az így nyert kb. négy-
szögletes lap neve plagula, nagysága kb. 20 x 20 cm. A tekercs
pedig úgy keletkezett, hogy több plagulát néha több méter nagyság-
ban egymásmellé helyeztek, néha több méter hosszúságban és ezeket
egymáshoz ragasztották, méghozzá oly ügyesen, hogy a ragasztott

felület, a kollézisz, az írás folytonosságát egyáltalán nem akadályozta. Némelyek szerint kb. 20 plagulából állott a scapus, a papiruszkereskedelem egysége, a "normál" tekercs. /12.ábra./

A tekercs első plaguláját protokollonnak, az utolsót eszkhatokollonnak nevezték. Írásra általában csak a belső oldalt használták, mégpedig rendszerint csak egy oszlopban, columnában. Ez érthető lesz, ha arra gondolunk, hogy a papiruszkészítési eljárás során a felső réteg az alsóra vízszintesen került. Így tehát az írásra, folyamatos írásra kedvezőbb felületet a felső réteg nyújtotta. Erre viszont a betűk derékszögben helyezkedtek el, az íróeszköz szabad futását a merőleges rost-vonalak a "phülurái" nem akadályozták.

Bár a papirusz elkészítési módja általában mindenütt egyező volt, mégis aszerint, hogy a kikészítésnél a papirusz masszát milyen vékonyra simították, különböző vastagságú íróanyagot nyertek. A Rómában használatos papirusz például a görögországinál vastagabb volt, amit egyebek között a herkulánumi leletek is bizonyítottak. Herculanumban az évezredes hamuréteg alól sok elszenesedett papirusz könyv került elő, melyek azonban legalább is részben, igen óvatos eljárással egymásról leválaszthatók és lefényképezhetők voltak. A római papiruszhasználatnak ez a lelet a legjelentősebb emléke.

A tekercs a papirusznak nemcsak szállítási, vagy raktározási formája volt, hanem könyvként is ilyen alakban szolgált. A papiruszkönyv csaknem mindig tekercsformájú. Ezért mondtuk, hogy a könyv fejlődésének útja a tekercsen át vezet /13.ábra/. Hogy a beírt hosszú papiruszoldalak tekercs formát vehessenek fel, azáltal is megkönnyítették, hogy az aljára kis fa, vagy csont rudacsát erősítettek, amit "köldöknek" /umbilicus/neveztek és amelyet a két végén kiálló fogóval is elláttak. Ezeket viszont a "cornua" /szarvak/ elnevezés illette. Erre tekerték, csavarták fel a papiruszra írt szöveget, amit a latin "volvere"-ről "volumenek" neveztek, míg az umbilicus körül forgathatósága a "rotulus" /rota: kerék, forgó/ nevet szerezte meg számára. Ha nem egy teljes "scapus" terjedelmű papiruszt használtak fel az írásra /és ez természetesen igen gyakori eset/, a levágott rész neve "tomos": szelet, darab. Mind a tomos, mind a volumen elnevezés a könyv további történetének állandó kísérője lesz és egy műnek ré-

szét, egy-egy kötetét jelölte. Máig felismerhető alakban megtaláljuk sok nyugateurópai nyelvben ilyen jelentéssel.

Említettük már, hogy a papirusz igen sokáig Európa kedvelt íróanyaga maradt. Általános használatához, közkedveltségéhez idővel még bizonyos előkelő jelleg is társult. Ennek a megnyilvánulásait alább fogjuk látni.

A papiruszkönyv rendes formája, amint ezt is éppen az imént bővebben megtárgyaltuk a tekercs, a rotulus, a volumen volt. Az idők folyamán azonban papirusziratok is készültek, melyek már a mi szemünkben egyedül elképzelhető könyvalakot mutatják. Ezeket papiruszkódexeknek mondják. A papirusz nagyarányu romlékonysága, meg nyilván a tekercsekhez képest eredetileg is jelentéktelenebb számuk teszi érthetővé, hogy ilyen könyv csak töredékekben és még így is csak nagy ritkaságként maradt ránk. A legrégebbi ránk maradt papiruszkönyv a poitiersi Hilarius "De Trinitate" c. művét tartalmazza /IV.sz./. VI. VII.századi emlékek Isidorus, Augustinus és Avitus műveinek töredékei St.Gallenben, Genf és a Vatikánban. A legterjedelmesebb ilyen könyvalaku papiruszemlék azonban jelenleg a müncheni Staatsbibliothek tulajdona és a ravennai egyház birtok összeírását tartalmazza 36 kis folió lapon, melyek mindkét oldalukon be vannak írva....

Ez a könyvalak azonban egy másik íróanyagnak lesz a legszájtosabb megjelenési formája, melyet már kizárólagosan kódexnek neveznek. Ez az íróanyag a pergamen, mely I.u. II.-III.században jelenik meg, mint a papirusznak csakhamar győzelmes vetélytársa. A győzelem azonban nem volt könnyű és bizony nehéz küzdelem előzte meg. A papirusz közkedveltségéhez ugyanis idővel és éppen a pergamennel szemben, bizonyos előkelő jelleg is járult. Augustinus egy levelében amiatt mentegetőzik, hogy válaszát nem chartára /charta bombycina: papyrus/, hanem csak membranára, pergamenre írta /Ep. 15 al, 113./. Más alkalommal viszont egy művének megküldését igéri valakinak mégpedig papiruszra írva azzal a feltétellel, ha papirusz rendelkezésre fog állni: "si charta interim non desit". De még századok múlva is /860-ban/ a német püspökök egy, a pápához írt levelükben mentegetőznek, hogy jelentésüket pergamenre írták, nem pedig ősi szokás szerint papiruszra: "unde etiam actum est, quod non iuxta morem antiquum in tuncardo conscripta cernitur /epistola/, sed in membranis".

Különben a papirusz-beszerzésével kapcsolatos nehézségek igen gyakoriak, szinte állandók voltak. De ez nem is igen lehetett máskép. Hiszen a papirusz nyersanyag-ellátás viszonylag kicsiny földrajzi területre korlátozódott, s ha ott egy évben rossz volt a termés, az egész római birodalom, majd utód-országainak papiruszellátásával is baj volt. Kényes, értékes íróanyag volt tehát az, amit a nilusparti "byblos"-nád szolgáltatott. De természetese éppen ezért fölöttébb jövedelmező is.

A normann uralom alá került Sziciliában is tovább folytatták a közvetlen arab elődök által megkezdett papirusztermesztést. Egy-egy év jó termése a jólét emeléséhez, az élet örömeinek élvezéséhez is nem csekély mértékben járult hozzá. Ezért olvashatjuk a XIII.században élt pármái minorita, Salimbene krónikájában ezt az ő idejében még emlékezetes, közmondássá vált kívánságot: "Det vobis... Silva feras, aer volucres, armenta butyrum; Hortus delitias, nemus umbram, stagna papyrum". Adjon az erdő és a levegő jó vadászatot, izes vajat a csorda, a kert édes gyümölcsöket, a szicíliai nap égető heve elől a liget árnyat, a Caronte mocsaras völgye pedig papiruszt.

Az emberiség által ősidőktől kezdve használt íróanyagok közül kétségkívül soha sem hiányoztak az állati bőrök. Az európai könyvtörténet mégis csak az i.u. első századoktól kezdve veszi ezeket is számba. De jól tudjuk, hogy már ezt megelőzőleg is hosszú és változatos multa tekint vissza a bőrre írt könyv anyaga a membrana, ahogyan sokáig általában nevezték. A bőr íróhártya már I.e. II.században kezdte meg sokáig tartó uralmának előkészítését. II. Eumenes pergamon királya az addig főként Egyiptomból beszerzett papiruszt ekkor kezdte, írásra alkalmassá tett állati bőrökkel, "pergamennel" helyettesíteni. Eumenes ugyanis székvárosában a világcsodának számító alexandriai könyvtár vetélytársát igyekezett volna megteremteni. Ennek hírére Egyiptom uralkodója II. Ptolemaios megtiltotta a papirusz kivitelét, nyilván azért, hogy az egyiptomi főváros híres könyvtárát vetélytársától megszabadítsa. Eumenes tudósai ezen a bajon úgy segítettek, hogy a különösen Előázsiában írásra régtől fogva használt kecskebőröket mindkét oldalukon kidolgozva és előkészítve írásra alkalmassá tették. Az eszményi cél mindenestre ennél a "pótanyagnál" is a papirusz maradt, ezért a pergamonit készítmény első elnevezései kö-

zött az "igazi" Chartára emlékeztetőül a charta pergamenát is megtaláljuk. Egyéb, a görögöknél szokásos elnevezései derma /bőr/, diphterai /hártya/ - ezt a latinok membranával fordították - a pergamen könyv neve pedig sômotion, vagy sômata. A latinok a pergamen könyvet általában "codex membranaceusnak" nevezték. A pergamena ritkábban fordul elő, bár a görögöknél is olykor használatos a pergamené szó. A charta-pergamen elnevezéssel kapcsolatban kell megemlitenünk, hogy sok-sok századdal a pergamen használatbavétele után az olaszok még mindig charta di pecoráról és cartapecoráról beszélnek, amivel a báránybőrből készült pergamenre utalnak, mint a náluk úgy látszik leghasználatosabb nyersanyagra.

Még mielőtt Pergamon királya nagyobb arányokban használatba vette volna a kecskék és tehenek bőrét, az írástudó zsidók már éltek vele. Az ószövetség könyvei minden bizonnyal bőrtetekercsre íródtak, amit a nevezetes jordánvölgyi lelet is bizonyít. Ezt a II. világháború utáni években egy jordánparti barlangban egy pásztor fedezte fel. A bőrtetekercsek az időszámításunk kezdete körüli időkből valók és ótestamentumi szövegeket tartalmaznak. Durva megmunkálásuk azonban még feltűnően megkülönbözteti őket az "igazi" pergamentől. Ez utóbbinál ugyanis az állati bőr szőrös oldalát is teljesen letisztították olymódon, hogy mészből kiáztatták, csersavval azonban nem dolgozták meg, mert így tulságosan megpuhult volna. Mivel mindkét oldalán beírható felületet nyertek, egészen új formájú könyvek jelentek meg, melyek alakra a mai könyvformától alig különböztek /14. ábra/.

Pergamenkészítésre elvben minden állati bőr alkalmas, a középkor azonban leginkább csak a bárány és kecskebőrt, meg a borjubőrt használta. E bőrféleségek használata a középkori Európában úgy oszlott meg, hogy Spanyolországban, Itáliában és részben Franciaországban inkább kecske és báránybőr, míg Németországban és részben Franciaországban is inkább a borjubőr volt használatos. Mivel a kecske és báránybőr inkább könnyen volt kikészíthető, az olasz és spanyol pergamen finomabb és tetszetősebb is, mint a vastag, durva tapintású német pergamen, melynek a színe is sárgásabb. Egy szigorú szóhasználat a francia parchemin: pergamen szót éppen csak a juh- és kecskebőrre akarta korlátozni, míg a borjubőrkészítmények a vitellinus: vélinnel volnának helyesen jelölhetők. Különlegesen finom pergamen készítésére a még meg nem

született bárányok /non nata/ bőrét is felhasználták és ezt charta virginaceának nevezték.

A különböző pergamenfajták rendeltetésük szerint is elkülönülnek. Az okevlélkiállításra használatos hártya leginkább csak a belsején volt gondosan megmunkálva. Mivel pedig a belső oldal fehérsége néha feltűnően elütött a külső sárgásfehér, vagy éppen sárgásbarna színétől, az előbbi "albumnak" is nevezték.

De akár oklevélírássra, akár könyvek írására használták, a pergamen mindenképpen alkalmasan pótolta a kényesebb papiruszt, mely idővel törékennyé vált és a nedvességnek sem tudott ellenállni. Érthető tehát, hogy a középkor voltaképpen íróanyaga a pergamen lett és az is maradt mindvégig, még azután is, hogy egy veszélyes és végülis győztes versenytárs merült fel: a papiros.

A pergamen kikészítése.

A Krakóban őrzött "Husz mesterség könyve" XX artium liber" a pergamenkészítőről ezeket tartotta feljegyzésre érdemesnek: "A pergamenista olyan mesterember, aki borjak és más barmok bőréből pergament készít. Őrá tartozik ama finom pergamennek, amit "szüzinek" neveznek a készítése is, továbbá az, hogy a finomabb bőrökből hárttyát, mindenfajta mázt és enyvét, t.i. durvábbat és finomabbat készítsen. Eszközei a mész, hamu, metszőkés, szita, ráma, köszörűkő, mozsár, olló és más egyébek. Ez a sokféle eszköz mind szükséges volt ahhoz, hogy a pergamenista kellő gondossággal készítse el művét. Mesterségét kellőképpen méltányolták, amire az is mutat, hogy sok helyen céhekbe szervezkedhettek a permenterek, vagy parchimnierk, amint németül, vagy franciául őket nevezték. A középkor második felének könyvtermelési központjai az egyetemek a pergamenkészítők számukra döntő fontosságú munkáját a maguk ellenőrzése alá igyekeztek vonni. Ez a középkori studiumok "anyjának", a párizsi egyetemnek sikerült először és a pergamenarius a könyvtermelés más tényezőivel együtt az egyetem szervezetében szerepel.

A pergamenista szerszámainak felsorolását éppen az imént láttuk. De már sokkal előbb, a klasszikus kor sem adott a pergamenkészítő kezébe lényegesen más eszközöket. Ezek a következők voltak: rasorium, pumex, forceps, corrosorium és a plana, vagy planula. Lássuk most sorjában ezek használatát. Így szemléltethetjük a

legjobban a pergamenkönyv előállítási folyamatát, mely a könyv történetének érdekes részlete. A következőkben látni fogjuk a pergamenkódex létrejöttét egészen a már beírható pergamen levél, a fólium megjelenéséig.

A már írásra nagyjában alkalmassá tett bőrdarabot a rasorium /eredetileg borotva/ a még esetleg rajta maradt szőr és fagygyumaradványoktól letisztította. A pumex, vagy dörzskő ezt a tisztogatást még tökéletesítette. Ollóval /forceps/ a pergamenlap szélét egyenesítgették ki, míg a corrosoriumban, egy kis mozsár félében a krétát, vagy finom mészdarabkákat törtek porrá, hogy azután ezt a port a pergamenlapok egész felületén széthintsék és a planulával, egy kis simítgató falapocskával elegyengessék. Ez utóbbi művelet célja az volt, hogy a tinta szétfutását a pergamenen megakadályozzák.

Miután így a pergamen egyáltalán az írásra alkalmassá lett, a pergamen lap vonalazása következett. Ez az egyenletes és szép írás érdekében történt. A papirusznál ez még nem volt feltétlenül szükséges, hiszen a papirusz-nád törzsének szeletei maguk is vonalszerűen helyezkedtek el, s vonalaik elnevezése "phülürai", maga is a vonalkázásra emlékeztet. Azonban már ekkor is okkal követhetünk az ólomvessző használatára: ezzel húzták meg az egyes kéziratokban látható vonalakat.

A pergamenlap vonalazása azonban kezdetben nem ólomvessző segítségével történt. Erre a célra elsősorban a punctorium, a körző szolgált. Ezzel mérték ki a sortávolságot, kipontozták a lapot. Ennek nyomát még sok régi kódexünk margóján még ma is láthatjuk. Ezt a műveletet a pungere, vagy punctare szóval jelölték. Az így kijelölt sorközre a vonalakat hegyes vas, vagy favesszőcskével /ferrum, vagy ligniculum/ húzták meg. Mivel pedig a vonalat csak szárazon, nem pedig tintával, vagy festékekkel húzták ki, a vonalazást sulcare névvel illették, ami szántást jelent. Ezért kódexeinkben az így meghúzott vonalak ma is teljesen szintelenül bekarcolva láthatók és a szöveget nem élesen szaggatják meg. Más a helyzet, ha a vonalkázás ólomvesszővel/plumbum/történt. Az ólom olyan szürkésfekete idővel persze halványuló nyomot hagyott, mint az írásban utóda a ceruza. A vonalkázáshoz vonalzót /canon, norma, linearium/ használtak. A XV.században azonban vonalazásnak ez az igénytelensége megszűnik és a vonalakat már színes tintával húzták ki.

A punctoriummal történő vonalazást különben a pergamenkódexekben csak az egyik oldalon tartották szükségesnek, mégpedig az un. szőrös oldalon, lévén ez a durvábbik és az erőszakos behatásoknak inkább ellenállóbb. Mivel azonban a vonalazás sokszor igen nagy erővel történt, a belső - un. husoldalon /Fleischseite/ is igen jól látható vonalakat hagyott. A különös gonddal készített luxus kéziratokban, meg a legrégibb latin kódexekben /az unciális írásos kéziratokban/ mindkét oldalt megvonlazták. /15. ábra./

Mikor már a pergament az írásra ennyire előkészítették, a scriptor működését elkezdhette. Írásra általában a calamust és a pennát, azaz a nádtollat, vagy a ludtollat használták. Az arannyal írásra, vagy miniálásra az ecsetet; az ólmot, szenet, vagy a szineskrétát pedig a rajzhoz vették igénybe. A nádtollat, a calamust papirusra, vagy pergamenre íráshoz használták. Általános elnevezése ez, de előfordul még "canna, iuncus, arundo, fistula" néven is. Mindez növényi eredetére utal. A calamus is Egyiptomból származik és használatban volt mind a görögöknél, mind a rómaiaknál egészen a középkor első századáig. Írásra alkalmassá tétele után egy tartóban "tolltartóban" őrizték. Ennek latin neve "theca libraria". Amennyiben ez a tolltartó a tintatartóval együtt szerepel: kalamarion a neve, illetőleg - latinul - atramentarium. Márványból, ónból, ólomból, ritkán még drágakövekkel is diszítve, aranyból készítették. Legszerényebb és legelterjedtebb formája az ökörszarv volt, ami a célra sok század tapasztalatai szerint kitűnően megfelelt. Helye az íróasztalon, helyesebben a pulpituson volt, minek neve "scriptorium". Az egész középkor használta még azután is, hogy a ludtoll, mint íróeszköz feltűnt. A penna, vagy ludtoll, ritkábban hattyutoll Teodoriknak, az osztrogotok királyának idejében kezdett használatba kerülni. Nagyobb irányu elterjedése azonban csak a XIV. században kezdődött.

Mindkét fajta toll írásra alkalmassá tétele /calamum acuere, temperare/ egy kis késsel történt /a tollkés: scalprum librarium, cultellus scripturalis, moderatorium ad temperrandum pennas, temperatorium/. A "végső simításokat" a pumexszel, dörzslőkővel eszközölték. A penna előkészítését a következő elv szabályozta: a toll kettős vége "pes" nevet viselt. Olyan módon kellett "megfaragni", hogy a jobb "lába" legyen rövidebb, a másik szélesebb: "pes dexter

brevior, latior alter erit". A fémtoll, amit csak a XIX. században kezdtek általánosan használni teljesen modern találmány, annak ellenére, hogy már a rómaiaknál is használatos volt a bronztoll, amint ezt római és pompeii leletek is bizonyítják. A toll metszésének iránya, helyesebben ennek megváltoztatása, mint majd később a paleográfiában látni fogjuk, a betűk formálásában jelentős szerepet vitt.

Az ecset /penniculus, pennicillus/ az aranybetűs írásnál, miniatúrák készítésénél volt használatban. De kézbe vették még initiálék írásához, továbbá viaszos táblán, fatáblákon való íráshoz is.

Hogy a könyvet, vagy a cartát /oklevélírásnál/ a megfelelő vonalnál leszoríthassák, vagy kisímithassák a vonalazásnál is használt ligniculumot vették kézbe, melyet bal kézzel tartottak közel a tollhoz, hogy a "sorvezetést" /ductum lineale/ szabályozhassák. A középkori iskolák szabályzataiban néha előfordul még egy más ilyen írást, mégpedig a ductust szabályozó eszköz az un. "praeductale", ami fémből készült. Szerepe a ligniculuméhoz hasonló lehetett.

Nagyon sok miniatúrán megtaláljuk a középkori könyvmásoló, a scriptor ábrázolását, felszerelésével együtt. Így pl. a korai középkor evangéliumos könyveiben a négy evangélistát középkori íródeákként ábrázolták pulpitusuk előtt ülve. Ilyen ábrázolást az egyetemi könyvtár görög evangéliumos könyve is megőrzött. Ez társainál is nagyobb részletezettséggel mutatja be a szent "scribát" íróasztala, a scriptorium előtt ülve. Ennek fedőlapja a pulpitusok módjára ferde. Ennek felső részén van elhelyezve, illetőleg ebbe van építve a tolltartó /klamarion/ néhány kihegyezett tollal. De láthatjuk itt a körzőt, a ligniculumot, a dörzskőt, a krétát és a scalpellust a kódexíró éles kését. A másolandó szöveg még papirusztekercsre írva egy könyvtartóról függ alá, míg a scriptor maga a megírandó kódexet térdén tartja. Ugy látszik ez volt az antik kor általános másolási helyzete. De még a középkorban is látunk nem csupán pulpitus előtt görnyedő szerzeteseket, hanem a katedrán prelegáló magister előtt apró padkán, vagy éppen szalmán üldögélő scholarisokat, akik a magyarázattal teleírandó quaterniókat a térdükön tartják. A "scriptorium" alsó részében már kész kódexeket pillanthatunk meg. /16. ábra./

Végezetül - és ezzel a középkori könyvmásoló felszerelésének ismertetését be is fejezzük - sok, főként olasz forrásban szó esik az írásmesterség egy kellékéről az un. prosperáról. Ez egy háromszög alakú ládika volt, melyben a nótárius, vagy scriptor minden felszerelését magával vihetette és szükség esetén még íróasztalként is használhatta.

Írás céljából a régiek általában fekete színű tintát használtak. Ezt a rómaiak atramentum librariumnak, vagy atramentum scriptoriumnak nevezték. Ez a tintaféleség rokona volt annak a tintának, atramentumnak, amit a festők /tectorium/, vagy a tímárok használtak /sutorium/. A középkorban azonban általánosabb elnevezés lett az encaustum, vagy incaustum, ami a görög encaustonból származik /enkaió: perzselek, égetek/. Az elnevezés arra emlékeztetett, hogy a tintát tűzön készítették, főzték össze. Plinius, aki az ókor mesterségbeli fogásai közül sokról tud tájékoztatni, a tintakészítésről is elmondja, hogy az atramentum librariumot koromból /fuligine/ és gumiból készítették. Így azután érthető az is, hogy az ókori tintát miért lehetett egy egyszerű vizes spongyával /spongia deletilis/ szivaccsal letörölni. Később, i.u. III.-IV. században a tintakészítéshez még más alkotóelemeket is felhasználtak, mint a vitriolt, a sört és az ecetet.

A középkori tinta előállítási módjáról meg éppen számos recept tájékoztat. Egy 1412-ből származó recept a következőt ajánlja jó tinta készítéséhez: /ad faciendum bonum incaustum/ végy gubacsot, gondosan törd porrá, önts föléje esővizet, vagy gyenge sört és annyi vitriolt önts még hozzá, amennyi véleményed szerint szükséges és néhány napig hagyd még így állni. Azután szürod át egy rongydarabon és jó tintád lesz. Írás előtt még egy kevés gumiarabikumot is tegyél hozzá, kevésbé melegítsd is meg a tintát, de csak annyira, hogy a tinta langyos legyen. Tintád így jó és letörölhetetlen lesz, bármire is irsz vele. Egy másik versbe szedett recipe viszont ezt ajánlja: "Három uncia vitriol, legfeljebb egy uncia gumi, öt uncia gubacs - mindehhez még ecetet önts, adj hozzá négy fontnyi meleg sört, de még forró borral is megjavíthatod...." /Tres sint vitrioli, vix una sit uncia gummi, Gallarum quinque, sed aceto mersa relinque. Quatuor aut calidas addat cerevisia libras, Vino emendabis ardente, situmque fugabis"./

Bizonyos, ha scriptor, vagy a tintakészítő, az atramentarius mesterségéhez jól értett, olyan tintát tudott készíteni, mely frissnek ható, néha szinte csillogóan feketeszinét még századok múltán is kitűnően megőrizte.

A piros tinta /minium, rubrum t.i. incaustum/ elsősorban címek, a szerző, vagy másoló megjegyzései, a szövegre vonatkozó utasítások, szabályok /"rubrikák"/ írásánál volt használatban. Régtől fogva szokásos volt pl. a klasszikusok kézíratainak első sorait, initialékat, széljegyzeteket, esetleg tartalomjegyzéket /registrum libri/ és a szöveget kísérő más beírásokat pirossal írni. A piros tinta használata egyébként a kódexek datálásánál bizonyos esetekben jó szolgálatot tehet. Így pl. a legrégibb kódexek vizsgálatánál az V. vagy VI. századba helyezzük azokat az un. unciális írásos kéziratokat, melyeknek első 4-5 sora pirossal van írva, míg a VII.-VIII. században keletkezettnek mondjuk azokat, amelyeknek csupán a címét írták piros tintával. De bármennyire is szerették a régiek a piros tintát, a piros szín önmagában még nem feltétlenül a régiség, még kevésbé a hitelesség kritériuma, mint egyes XVIII. századi hamisítók képzeltek.

Különösen az egyházi rendeltetésű kódexeknél, szertartási előírások, címek, az egyes szövegrészek minőségét jelölő rövidítések, vagy megjegyzések írásánál. - A piros szín használatának értelme általánosságban a szöveg egyes részeinek kiemelése, elkülönítése volt. Kódexeinkben mindig így is alkalmazták, mégpedig olyan nagy mértékben, hogy ha szöveget, szót vagy egyes betűt egészében nem is miniáltak, de miniummal feltétlenül aláhúztak vagy kicifráztak.

Készítéséhez cinóbert használtak. Egyéb járulékaik nagyjából azok voltak, mint a fekete tintánál. Jelentősebb különbség az, hogy több gumit vegyitettek el, hogy ezáltal a festékanyag vastag és az írás némileg kiemelkedőbb legyen.

A kódexírók még más színű tintát is használtak, főként kéket, de inkább csak díszítés céljából. Ezek jelentőségével, használatának elterjedésével később majd a kézírattanban fogunk részletesebben foglalkozni.

A kódexoldalakon a sorok száma nem volt általában meghatározva. Annyi sort írtak be, amennyi a scriptor beosztása szerint az oldalra kifért. Kivétel - mint majd látjuk - az un. pécia.

A kódex.

A középkori könyv legáltalánosabban használt neve: kódex. Eredeti formájában "caudexnek" hangzott. Egészen pontosan ugyan nem tudjuk megmondani, hogy a régi könyvformát, a tekercset, mikor szorította ki, de mégis bizonyosra kell venni, hogy ennek időben a pergamen bevezetésével kellett egybeesni. A pergamen készítéséhez használatos bőrdarabok ugyanis már formájuknál fogva is alkalmasabbak voltak a hajtogatásra, az "ívek" alakítására és ennek következtében a ma általánosan használt könyvalak kiformálására.

Abban az évszázadban, amikor a kódexről az első hiradások megjelennek, Martialistól tudjuk meg, hogy ekkoriban a legjelentősebb, vagy legkeresettebb irodalmi műveket kicsiny kézikönyv alakjában állították elő /pugillares membranacei/. A II. században ez a szokás még nagyobb mérvben terjedt el, különösen a jogi tartalmu könyvekre vonatkozólag, melyeket ekkor már többnyire pergamenen állítottak elő, ritkán papiruszon, de még ez utóbbi esetben is kódex, azaz könyvalakban. A III. századtól kezdve használata már eléggé általános. A rotulustól a kódexig vezető fejlődés a VI. században fejeződik be. Ettől kezdve akár pergamen, akár papirkódex formájában ez maradt a középkor könyveinek általánosan elfogadott alakja és ezen a könyvnyomtatás felfedezése sem változtott.

A kódex formátumát /szélessége és magassága méreteire vonatkozó adatokat/ egyébként csak nagy általánosságban adták meg "forma", vagy "volumen" megjelöléssel. Legelőször a teljesen négyszögű, négyzetes forma terjedt el és csak később a téglalapalaku könyvforma. Hogy milyen változatosan irták le egy középkori kódex külsejét és ezzel kapcsolatban a formátumát is, a könyvtártörténeti részben bővebben fogjuk látni. A középkor végén gyakran találkozunk olyan megjelölésekkel, melyek a nagyságot a használattal együtt adják meg. Így: "volumen portabile", "liber portatilis", tehát utazásra is elvihető tehát nyilván nem nagyformátumu kódex, ugyanígy "liber", "codex de banca", "de pulpito", "de camera", azaz olyan könyv, kódex, amit a könyvespolcon, a pulpiton helyesebben felolvasó állványon tartottak, vagy egy alacsonyabb padszerű polcon /banca/ helyeztek el és állandóan ott is

tartottak, már csak nagy alakjuk és súlyuk miatt is. A "de camera" vagy "portatilis", "viaticus" stb. elnevezés viszont arra utal, hogy a könyv kisebb alaku, ezért rendes őrzési helyéről szóba, vagy utra is elvihető.

A kódex összeállításával, majd a kéziratban fogunk nagyobb részletességgel foglalkozni. Most röviden csak a következőkről lesz szó. A kódex ivekből, füzetekből /fasciculus/ állt. A füzetet aszerint, amint több-kevesebb rétegben hajtogatták, quaternionak, senionak stb. nevezték. Sokáig - kb. a XV. századig - csak a füzeteket számozták, de nem a könyv lapjait, foliumait, még kevésbé oldalait. Az egyes füzetek sorrendjét a számozáson kívül még az un. reclamansok is jelölték. Ezek - a régebben őrszónak, custosnak nevezett - emlékeztető szavak mindig a következő füzet első szavai voltak, amit az előző füzet utolsó oldalának alján is leírtak. Mivel később is csak az egyes lapokat, foliókat számoztak, de nem az oldalakat, a folio két oldalának a megkülönböztetése régebben "recto" ill. "verso" megjelöléssel történt. Ujabbán a rectot egyszerűen a folio számával, a versot pedig a foliószám mellé helyezett vesszővel szoktuk jelölni.

A kódex írása, részletesen majd a paleográfiai előadásokon kerül tárgyalásra. Ezuttal elég legyen csak annyit tudni, hogy a középkor, a kódexek idejében kétféle könyvirást ismert. A mi nyomtatott betűnk őseit az un. könyvirást, librariát, azután az oklevelek írását az un. litera diplomaticát, vagy documentariát. Lényegében ebből fejlődött ki a középkor végén különösen használatos kurziv, folyó írás, amit különben szerényebb igényű, olcsóbb kiállítású kódexek írásához is használtak.

A palimpszesztek.

A palimpszeszteknek nevezzük az olyan pergamen kéziratot, melyben az eredeti írást mosás, vagy vakarás által eltüntették, vagy legalább is olvashatatlaná tették, olyan mértékben, hogy a föléje kerülő szöveg olvashatóságát ne zavarja. /A palimpszeszt származása: palin: uj, újból, pszaó: vakarni/. Ezt a nem tulságosan "kulturált" nyersanyaghoz-jutást, a pergamen viszonylagos drágasága és helytel-közzel ritkasága magyarázza meg. Ilyen módon ugyanis a már beírt pergamenlapot még egyszer, esetleg többször is használni tudtak.

Az említett két eljárás közül az írás lemosása természetesen a papirusz kéziratoknál lehetett inkább alkalmazásban, míg az utóbbi - azaz a vakarás - inkább az ellenállóbb pergamenkódexek esetében. Ezek ugyanis nagyobb károsodás nélkül eshettek túl a műveleten.

A palimpszeszt készítésnek egyébként megvoltak a könyvtörténeti előzményei. Ismeretes, hogy a viaszos táblákat használat után gyakran újra bevonták, vagy legalább is elegyengették, hogy az írásra így ismét alkalmasakká váljanak. Ismételten szó volt arról is, hogy ilyesmi történhetett a papirusz használata esetén is. Az íróanyag ismételt felhasználását, leginkább a pergamen tette lehetővé, ezért a palimpszeszt-kutatás tárgyát főként a pergamenre irt emlékek képezik. Megemlíthetjük még azt is, hogy ez a szokás a keletiek, így az arabok és perzsák előtt sem volt ismeretlen. A görögöknél, már a bizánci korban, a palimpszesztre írás igen elterjedt volt. Egy trulloi zsinat /691/ megtiltotta, hogy liturgikus és egyéb egyházi könyveket áthuzzanak, vagy még inkább, hogy kivakarjanak. Latin palimpszesztek a IV.századtól a IX.-ig sűrűn fordulnak elő, mind klasszikus, keresztény kézirat előzményen. /17. ábra./

Teljes kódexek lapjait általában soha nem irták újra, ha csak nem voltak már teljesen rossz állapotban. Az eddig ismert palimpszesztek valóban különböző kódexekhez tartoztak. Használatuk csaknem kizárólagosan a könyvirásra korlátozódott és okleveleknél a legnagyobb ritkaságok közé tartozik. Az oklevélkiállításnál ugyanis tilos volt már egyszer beírt pergamen használata. Ezért találjuk az oklevelek hitelességét megállapító formulák között ismételten a következőt: "Inspeximus litteras ... non in aliqua parte abrasas...."

Az írás eltüntetése lemosás, vagy vakarás által történt. Az írás lemosása könnyen történt egy vízzel, vagy tejjel átitatott szivacs segítségével. A pergamenről viszont egy kis kés, azután meg a "pumex", a dörzsölőkö segítségével tüntették el az írást. Ennek ellenére természetesen az így lemosott, vagy levakart kézírás nyomait megtaláljuk az új szöveg alatt is, mert a tinta a pergamen anyagába mélyebben ivódott be.

A palimpszesztek eltüntetésére már a XVIII.századtól kezdve különféle eljárások voltak gyakorlatban. Kezdetben gubacsoldatban áztatták az ujraírt kéziratlapot, majd később ammoniumos

55-71238

szulfhidráttal /Joubert oldat/ itatták át a pergament. De már a XVIII.században Knittel, a mult század elején pedig Angelo Mai megállapította, hogy ez az eljárás a kódexekre káros. Legújabban külön palimpszeszt-intézetek foglalkoznak az egyre nagyobb számban előkerülő ujraírt lapok fényképezésével és olvasásával. A technika fejlődése ugyanis lehetővé tette, hogy az eltüntetett szövegek újra olvashatóvá tétele érdekében ultraviola fényképezésen alapuló eljárást dolgoztak ki és alkalmaznak igen nagy sikerrel, különösen immár két évtizede a németországi Beuron Palimpsest-Institutjában.

Aszerint, hogy milyen mértékben sikerül életrekelteni az eltüntetett szöveget "féligélőnek", "semianimusnak" nevezzük az olyan írást, mely különféle eljárások alkalmazása után olvasható lesz. Félig eltemetettnek, "semisepultusnak" azt, amelyikből csak néhány szó olvasható. Eltemetettnek, "sepultusnak" mondjuk azt a textust, melyből már semmi sem lesz előtűntethető, csak a vakarás nyomai.

A legtöbb palimpszeszt a bobbiói egykori kolostor könyvtárából lenne ismeretes, ha ez a gyűjtemény a turini királyi könyvtár - ahová került - századeleji égése alkalmával csaknem teljesen meg nem semmisült volna. Igen jelentős ujraírt kódexlap-ill. töredékállomány fölött rendelkeznek a milánói Ambrosiana, a vatikáni könyvtár, a párisi és bécsi nemzeti könyvtárak. A legnevezetesebb palimpszesztek jegyzékét megtaláljuk Wattenbach nevezetes művében: *Das Schriftwesen des Mittelalters*, valamint Chatain, *Les Palimppsestes latins* /Paris, 1904/ c. munkájában. Évről évre új és érdekes palimpszeszt felfedezésekről számol be a *Scriptorium* c. kodikológiai folyóiratban Alban Dold a beuroni Palimpsest-Institut vezetője.

Nem lehet most célunk, hogy az újra beírt kódexlapokon az idők folyamán újra olvashatóvá tett antik szövegekről részletesen beszámoljunk. De a legfontosabbakat mégis meg kell említenünk, hogy láthassuk a régmúlt korok, művelődésünk előzményeinek fiatalabb írások alá temetett emlékeiből miket hozott ismét napfényre a palimpszeszt-kutatás. A milánói Abrosiana birtokában van egy IV. századi Plautus töredék. Ugyanebből a századból a vatikáni könyvtárban őriznek egy Cicero-töredéket /*De oratore*/. A turini Codex Theodosianus a következő századból való, ugyanolyan kora a

veronai Fasti Consulares, a vatikáni Arianus töredék, valamint az ugyanott őrzött Epistolae Frontonis. A legnevezetesebb **palimpszeszt**-kutatók között pedig olyan nevekkel találkozunk, mint Mai, Niebuhr, Mommsen és Chatelain.

A könyv kötése.

A kódex-kötés történelmi előzményeinek azokat a dobozokat, kazettákat, fémtokokat tekinthetjük, melyekbe a kódex elődeit a papirusztekercecseket helyezték. Már alakjuk szerint is egészen közel állnak a kódex kötéséhez azok a kettős elefántcsontból, vagy nemesfémből készült táblácskák, amiket dypticháknak nevezünk. Ilyen dyptichonokat küldöztek egymásnak a császárkor végén az előkelő római hivatalnokok, belsejükbe vésett, vagy irt üdvözletekkel. Főként az ujonnan hivatalba lépő consulok szoktak egymásnak különösen diszes üdvözlő dyptichonokat küldeni. Ezeket külön terminussal consularis dyptichonoknak nevezzük.

Mivel az ilyen dyptichonokat igen gazdagon diszítették, ha elefántcsontból voltak faragványokkal, ha fémből készültek elefántcsont-berakásokkal, emaillassal, sőt nem ritkán drágakövekkel is. Rendkívül diszes kiállításuk miatt nagy értéket képviseltek. Így érthető, hogy gyakran adományozták e táblácskákat templomoknak, ahol gyakorlati célokat is szolgáltak. Bibliák, liturgikus könyvek és más művek kézíratait kötötték, helyesebben helyezték beléjük. Könnyen teheték ezt, mert a dyptichák táblás alakja szinte kívánczolt, hogy a hasonló alaku kéziratok borítólapja legyen.

Igy jelenik meg előttünk a tulajdonképeni kódexkötés. Az első kódexkötések anyagban, diszítésben elég pontosan követik mintáikat a dyptichonokat, közelebbről a consularis dyptichákat. Diszítésüknél egyre nagyobb szerepet játszik az emaillozás, ez az eredete szerint keleti művesség, mely különös módon előbb jelenik meg Galliában, mint Rómában. A XII. századtól kezdve olcsóbb, praktikusabb kötést kap a kódex. Vagy egyszerűen pergamenbe kötik, vagy fatáblába, ami viszont bőr-, bársony-, damasztborítást kap. A két fatáblát alul és felül a táblába vésett bujtatókon át vezetett bőrszalagokkal tűzték a gerinc bőr, kenderszalagból összefont bordáihoz. A kódex ivateit, füzeteit is ezekre fűzték fel. /19. ábra/

A könyvkötés mestersége a középkor végén legfejlettebb lesz a németeknél, különösen a XIV. századtól kezdve, azután az angoloknál. A "compactorok" nem csupán mesterségük gyakorlati részét fejlesztették irigylet tökéletességre, hanem a kötés diszítésében is különös gonddal jártak el. A diszítésnél alakos ábrázolásokkal, néha egész jelenetekkel, vagy pedig cimerekkal, emblémákkal, de egyszerű mértani ábrákkal is találkozunk.

A kötés járulékai között emlithetjük a kötetet védő és annak sarkait védő és sarkait borító fémlemezket /lamelli aenei angulares/, továbbá a fém félgömböket, miket a kötés négy sarkába és közepére helyeztek, hogy a kötéstábla borítását a dörzsölődés rongáló hatásától megvédjék. A táblákat rendszerint fém vagy bőrkapcsok fogták össze.

II.

Ars Libraria - a könyvek áthagyományozása és őrzése

Ars Libraria alatt a régiek a könyvek gondozásának mesterségét értették, mégpedig különös tekintettel a könyvek közönségére. Azaz lényegében közvetítés volt a könyv és szerzője az auctor és a közönség között. Ebből következik, hogy az ars libraria története az egész antik korban és a középkorban is egyértelmű lesz a másolók, scriptorok /nyomtatott könyv még nem lévén/, a könyvkereskedők, a librariusok szerepének vizsgálatával, miután a könyvterjesztés feladata ezekre hárult, végezetül a könyvek őrzésének, a könyvtáraknak a történetével. Mindenekelőtt a könyv előállításának és terjesztésének történetét fogjuk röviden áttekinteni.

A könyvmásolás a régi rómaiaknál a legalábbis írástudó szab-
szolgák a "sclavi literati" feladata volt. Ezeket scriptoroknak, amanuensisnek, librariusnak, vagy antiquariusnak nevezték. A "librarius" szóval általában az irodalmi művek másolóját illették, míg "antiquariusnak" /mint Diocletianus "de pretiis rerum venalium" c. ediktumából következtethetjük/ egyéb megörökítésre méltó régi szövegek leíróját nevezték. A késő császár-korban azonban előfordul a sokértelmezésű librarius szó általános használata szerint, tehát könyvkereskedő értelemben is. Az un. hellenisztikus

kultúra, évszázadaian, amikor a könyvek iránti kereslet megnövekedett, a másolás is szervezettebben, de nagyobb arányokban is történt: bér munkává vált. A papirusztekercsek végén található a sorok összege. Ez a másoltatóval való elszámolás megkönnyítésére szolgált. A másolók ugyanis szabályos hosszúságú sorokat irtak, melyek mértéke a középkorban 34-38 betűből álló homéroszi verssor, a stichos volt. Innét az egész rendszer neve: stichometria.

A kéziratosság egész korában, tehát a középkorban is a másolókat scriptoroknak nevezték /görögül kalligraphoi/. A középkori másolók, különösen a IX-XII. században főként szerzetesek voltak. A monostorokban a scriptorok rendelkezésére külön helyiség, vagy épületrész állott: scriptorium, vagy stuba scriptorum. A XII. századtól kezdve azonban a monostorok monopolisztikus helyzete megszűnik, mert a könyvmásolás munkájában egyre nagyobb részt vállalnak világi papok, deákok: klerikusok, meg laikusok is. Ez utóbbiak már nem ingyen, mint a régi apátságok lakói, hanem pénzért, anyagi ellenszolgáltatásért. A könyvmásolás kereseti ág lesz, más mesterséghez, arshoz teljesen hasonló, amint ezt az ókor kalligráfusainál éppen az imént láttuk.

Olaszországban ahol a római kortól kezdve állandóan volt egy világi írástudó csoport is a notáriusok, közjegyzők személyében, a laikus elem még előbb, mint Európában máshol a könyvmásolásban is tért hódított. Itáliában a notáriusok már korán feltűntek scriptori minőségben, mégpedig nemcsak közokiratok kiállításánál, vagy másolat készítésénél, hanem irodalmi jellegű kódexek leírásánál is. A skolasztikusok kódexeit tulnyomórészen klerikusok, koldulószerzetesek, vagy éppen világi iskolások irták le, gyakran az előadáson készített jegyzetek, reportatumok segítségével. A reneszánsz idején viszont számtalan humanista, tudós és litterátor tűnik fel a könyvmásoló szerepében. Ezek főként egymás segítségére, kutatásaik kölcsönös előmozdítása céljából másoltak kódexeket és kölcsönöztek egymásnak.

A másolók bérezési rendszere kor és hely szerint változó volt. A XIII-XIV. században péciánként fizették őket. A pécia számítása szintén változó. Az olasz városok, Communek díjszabásában egy pécia egy quaternio felének, tehát két teljes foliónak felelt meg. Az egyetemi pécia azonban egyenlő volt egy teljes quaternióval, azaz négy folióval. Mivel pedig az egyetemi kézírato-

kat két hasábban, kolumnában irták, a pécia 16 hasábból állott, mindegyik hasábban 62 sor és minden sorban 32 betű.

Az egyetemek mellett külön tisztviselők un. peciariusok működtek. Az ő feladatuk volt az írás, a másolás helyességét, a betűk szabályosságát ellenőrizni és megállapítani a kéziratok árát, ami a péciaák számához igazodott. A középkori egyetemi szervezetben egyébként még mint az ars libraria emberei az un. stationariusok szerepelnek /statio a középkori latinban műhelyt, kis boltot is jelent/, akiket exemplatoresnek is neveztek. Ezek tartották raktáron a már megírt peciákat és kölcsön adták /de el nem adhatták/ a diákoknak az egyetem által megállapított kölcsönzési díj fejében. A stationarius statioja nem volt könyvesbolt, hanem modern szóval inkább könyvtárnak nevezhető. Csakhogy a kölcsönzés célja nem olvasás volt csupán, hanem a szöveg lemásolása is. A kölcsönzés péciaáknak történt, aminek a szöveg áthagyományozására is bizonyos következményei lehettek. Ennek szövegkritikai jelentőségével majd a kéziratban fogunk bővebben foglalkozni.

Az idők folyamán a statio - a kezdeti tilalom ellenére - mégis inkább könyvárusító helyé, könyvesboltta lett. Azoknak a stationariusoknak, akik a könyvek árusításával foglalkozhattak, a vevőt kötelezniök kellett arra, hogy amennyiben a városból távozik, a könyveket a városban és az egyetemen maradónak eladja. Később a stationariusoknak azt is megengedték, hogy könyveket vegyenek, raktáron tartsanak és azokkal kereskedjenek bizonyos provízió ellenében. Nyilván más, esetleg idegen városheli stationarius által másoltatott, tehát annak a tulajdonát is képező könyvekről volt szó. A XIV.században már kimutathatóan volt ilyen kereskedelmi kapcsolat egyes olasz városok stationariusai és librariusai között. A könyvkereskedelem azonban Európa más országaiban is csakhamar és feltűnő nagy arányokban terjedt el. Igen korán, már a XIII.században hallunk a párisi Notre Dame előncsarnokában tanyázó másoló-kereskedőkről, a XV.században pedig az északnémet városok kereskedői is szerveződhettek. A könyvnyomtatással igen megnövekedett könyvtermelés tehát már kiterjedt és jól szervezett kereskedelmi hálózatot talált.

Igen nagy a jelentősége a könyvmásoló stationak még azért is, mert a könyv előállításának különféle műveleteit, a pergamen előkészítését, a könyv összeállítását, írását, diszítését, kötését

más-más alkalmazottra bízta tehát manufaktura-szerű kapcsolt munkafolyamat jött létre, amit az egyes munkadarabok egyidejű megmunkálása a péciáknál még inkább hangsúlyoz.

A humanisták idején a könyvtárusokat "bibliopol"-ának nevezték, üzlethelyiségüket pedig "tabernae librariae"-nak, vagy bibliothecának. Mindkét elnevezést természetesen a római szóhasználatból kölcsönözték. Ekkor, de már valamivel előbb is, cartulariusnak nevezték azokat, akik az iróanyaggal, vagy eszközökkel kereskedtek. Alkalomszerűen ezek is foglalkoztak könyvkereskedéssel. Firenzében 1349-ben a cartulariusok, az orvosok és speciális artéjába tartoztak, ami bizonyos megbecsülés jele. Különben tilos volt nekik iktatókönyvek /imbreviature/, közokiratok, kereskedelmi és egyházi könyvek lapjainak kivakarása /hogy pergamenhez jussanak/ és ilyenek felvásárlása.

A könyvnyomtatás felfedezésével az ars librariában is radikális, mélyreható változások mentek végbe. A másolók és stationariusok helyébe az editorok, a kiadók lépnek, akik az első időkben egyuttal nyomdászok is. A modern nyomdász elődjére a középkori stationarius, vagy stationariumra részben még ma is élő és innét eredő kifejezések emlékeztetnek.....

Könyvtárak.

Bármily nagy távolság választja is el a munka módszeressége, a technika eredményeinek alkalmazása tekintetében modern nagy könyvtárainkat az ókor nagy közkönyvtáraitól, vagy a középkor kolostori könyvgyűjteményeitől, rendeltetésük egyazon volta közöttük lényeges különbségtételt nem enged meg. A könyvtár célja pedig mindig az volt és sokáig más nem is lehetett, hogy könyvek gyűjtésére, őrzésére és használatára szolgáljon.

A könyvtárak története Asszurbanipál asszír király /668-626/ nevezetesen ninivei könyvtárával kezdődik, melyet a XIX.század közepén ástak ki. Minden bizonnyal voltak ennél régebbi könyvtárak is - Hammurabbi könyvei bizonyítják ezt - de ezek közül egy sem maradt ránk oly meglepő épségben, mint a híres asszír uralkodó könyvgyűjteménye. Régebről csak néhány agyagtábla, vagy agyaghenger ékirásos szövegei tájékoztathatnak a két folyó közének Mezopotámiának műveltségi állapotáról, s ha úgy tetszik könyvkul-

turájáról. A ninivei könyvtár azonban gazdag és rendezett, gondosan őrzött és gyarapított gyűjtemény volt, melyben nagy számban és viszonylagos épségben maradtak ránk irodalmi művek, époszok, mitoszok, költemények, liturgikus és mágikus szövegek, hivatalos jelentések, az állami életre vonatkozó politikai és társadalomigazságügyi tartalmu művek, asztrológiai megfigyelések leírásai, öntözőművek fenntartására vonatkozó értekezések stb.

Ez a hatalmas és változatos könyvanyag több mint két és fél évezred viszontagságai között is rendezett és könnyen áttekinthető állapotban maradt meg. A könyvek biztonságáról az agyagtáblán lévő bélyegekkal és exlibrisekkel gondoskodtak. Az exlibris szövege így hangzik: "Asszurbanipál, a világ urának, Babilonia királyának könyve ez". A könyvanyag rendezettségéről a minden egyes könyvön megtalálható jelzet is bizonyosságot tesz. Mivel pedig egy könyv helyesebben mű több agyagtáblán maradt ránk, a táblák egymásutánját és a szöveg olvasásának folyamatosságát, a későbbi kéziratos, sőt korai nyomtatott könyvek gyakorlata szerint úgy biztosították, hogy a táblákat custosokkal jelölték. A későbbi gyakorlattól azonban annyiban tértek el, hogy a tábla utolsó sorát irták le a következő elején. Elfogadhatónak látszó adatok szerint a könyvtár használhatóságát katalógusok tették teljessé, mégpedig szerzői és szakok szerinti katalógus. Amint látjuk, a ninivei könyvtárban egy rendezett könyvgyűjtemény minden kellékét fellelhetjük. De másként ez alig is lehet. Nagyobb állományu, változatosabb anyagu könyvtár a most felsorolt kellékek bármelyikének hiánya esetén használhatatlanná lesz.

Asszírria és Babilonia területén még más helyeken is voltak könyvtárak, a nyilvánosság számára nyitvaálló könyvgyűjtemények, melyekből egyes töredékek a mezopotámiai városok romjai között maradtak ránk. Így könyvtárakról tudunk még Bábelben, Asszurban, Kuthaban, Agadában, Nippurban. E városok könyvtárai azonban - Bábel kivételével - ugylátszik nem "királyi" vagy "állami" könyvgyűjtemények voltak, hanem az illető helyek templomaival voltak kapcsolatban, így bizonyára egész berendezésük egyszerűbb volt.

Egyiptomban a rendszeres könyvgondozás valamiféle könyvtárügy, nem kezdődött később, mint Mezopotámiában. Tell-Amarnában találtak egy majolika táblát, melyről kiderült, hogy egy olyan jellegű jelzet és exlibris olvasható rajta, mint aminőt Asszurbanipál

agyagtáblái között is találtak. Előkerült a jelzethez tartozó könyv is. Mindezekből kiderült, hogy a kis, lakkozott kazettában őrzött tekercsek egy szépirodalmi művet tartalmaznak, melynek a címe az "Édes szikomor könyve" és III. Amenofi fáraó és felesége könyvtárából való. Egyiptomban egyébként a Mezopotámiáénál gazdagabb archeológiai anyag ellenére sem maradt ránk olyan gazdag gyűjtemény, mint aminő a ninivei könyvtár. Ez azonban egyáltalán nem lesz meglepő, ha arra gondolunk, hogy a papirusztekercsek, az egyiptomiak szokásos íróanyaga, távolról sem voltak annyira tartósak, mint az asszirok agyagtáblái.

Görögországban az V.század előtt úgy látszik nagyobb és nyilvános könyvtárak létrejötteinek még nem voltak meg a feltételei. Görög könyvtárra az első utalást a Békákban, Aristophanes színművében találjuk /I.e.405/. De még Xenophon művében Socrates úgy beszél Eutidemos könyvgyűjtő szenvedélyéről, mint egy nehezen érthető különködésről. Ugy látszik, hogy először Plátónál merült fel a gondolat, hogy nagyobb közkönyvtárakat kellene létesíteni. Az ötletnél tovább azonban ő sem jutott. Tanítványának, Aristotelesnek iskolájában a Peripateionban már bizonyosan volt könyvtár, művei mindenesetre arra engednek következtetni, hogy nagyobb könyvtár állott rendelkezésére. De arra is van adatunk, hogy Theophrastusra számos könyvet hagyott.

Ma már nehéz megállapítani, hogy tényleg mennyi része volt Aristotelesnek az ókor leghíresebb könyvtárának, az alexandriai könyvtárnak a megteremtésében. Egy igen régi hagyomány tudni véli, hogy Ptolomaios Aristoteles tanácsára létesítette székvárosának hatalmas és évszázadokig a világ egyik csodájaként emlegetett nyilvános könyvtárát. Ez a könyvtár - mint egyik athéni elődje Aristoteles Peripateionjával - kapcsolatban állott a Ptolomaidák nagy tudományos intézményével a Musaionnal, mely Akadémia, kutatóintézet és egyetem volt egyszerre. /18.ábra./ Általában az ókorban sem igen lehet elképzelni híresebb iskolát, melynek megfelelő könyvtár ne állott volna rendelkezésére. Ezért tételezzük fel Plató és Aristoteles iskolái mellett ilyen könyvtár létezését, de joggal következtethetünk könyvtárakra a görögség minden nevezetes iskolamesterének intézete mellett. Az alexandriai könyvtár azonban ezeket a kisebb-nagyobb, de inkább helyi fontosságú gyűjteményeket jelentőségben messze tulszárnyalta. Különösen

azóta, hogy II. Ptolomaios Philadelphos igen nagyszámu kézirattal gazdagította és két részre osztotta. A nagyobbik részt a palota-
negyedben, a Brucheionban helyezte el, míg a kisebb rész Serapis
templomában a Serapeionban talált helyet. A gyűjtemény állományá-
nak nagyságáról különböző adatok állnak rendelkezésre. Tzetzes bi-
zánci történetíró szerint az alexandriai könyvtárban Callimachus
idején 49000 könyv volt. /Más számítása szerint 42 800/ Más he-
lyen viszont arról olvasunk, hogy Alexandria könyvtárában Caesar
idejében 700 000 tekercset őriztek. A két adat között a mennyisé-
gi különbség csak látszólagos, mert arra kell gondolnunk, hogy
egy papirusztekercs nem minden esetben azonos egy könyvvel, egy
művel, hanem egy mű 25-30, de néha még ennél is több tekerosen
maradt meg. A könyvtár gyarapítása egyébként olykor hatalmas ará-
nyokban történt. Így tudjuk, hogy Antonius Cleopatrának a perga-
moni könyvtárból 200 000 tekercset adományozott, amit szintén a
Brucheionban helyeztek el.

Az alexandriai könyvtár azonban nem csupán állományának az
ókorban feltűnő nagysága miatt nevezetes. Tudomásunk van arról
is, hogy évszázadokon keresztül a hellenisztikus kultúra igazi
központja ez a könyvtár volt és benne olyan tudományos és művelt-
ségterjesztő munka folyt, ami sokáig alig találhatta mását. Van
ilyen vélemény is és talán nem is túlzó, mely szerint a hellenisz-
tikus irodalom és az alexandria könyvtár teljesen azonosak.

A könyvtárban folyó munka ezt a feltevést nagyban igazolja
is. Nem csupán a könyvtár állományának őrzésére és a kölcsönzé-
sekre gondoltak ott, hanem a könyvállomány gyarapítása is helyben
történt, amennyiben a könyvtár saját másolókkal dolgozott. De ez
végeredményben akkor és a kéziratosság korában később is, megglehe-
tősen általános jelenség volt. Alexandriában azonban nemcsak a
szövegek mechanikus átörökítésére gondoltak. A szövegek is meg-
felelő gondozásban részesültek. A másolók munkáját számos tudós
ellenőrizte és irányította. Gondjuk volt ezeknek a szöveg helyes-
ségére, amit korrekcióikkal biztosítottak, a helyesírássra, mely-
re korán egységes szabályokat dolgoztak ki és az ő érdemük, hogy
a görög orthográfia, a kiejtés, a fonetika változásainak bizto-
sabb alapokon tudott ellenállni, mint a latin. Előbb láttuk már,
hogy a másolók munkáját ők is normalizálták és megállapították a
leírandó sorok és oszlopok terjedelmét. /Sztichometria és kolo-

metria./ Legnagyobb érdemet azonban a szövegek kritikai helyességének megállapításával szereztek. A szövegkritika általuk már ismert és részben máig is alkalmazásban lévő módszereinek segítségével megállapították, vagy igyekeztek megállapítani a klasszikusok sok szövegrontó másolásán keresztülment szövegeinek helyes olvasását. Ezért van az, hogy a görög klasszikusok történetében megfigyelhető az a különös tény, hogy a legrégebbi, az alexandriai kort megelőző másolatok kevésbé megbízhatóak, mint az újabbak, a bruchioni korrektorok javítását szemelőtt tartók. Az alexandriai könyvtár nemcsak a maga korában volt a könyvtári szervezés iskolapéldája, de bizonyos tekintetben mindig utmutatás lesz a tudományos munka és a tudományos könyvtár szerves kapcsolatának a megteremtésére.

A könyvtár sorsa a császárkor vége felé már viszontagságokkal teli. Az egyiptomi provinciában keletkezett zavarok megtorlásaként Aurelianus 270-ben földig rombolja a Bruchelont, 391-ben pedig Theophilos felgyújtatja a Serapeiont is. A könyvtár maradványainak pusztulása a hanyatló Alexandriában feltartóztathatatlan volt és ezért, ha igaz is lenne az, hogy az arab hódítók vezére Omár kalifa 641-ben parancsot adott az alexandriai könyvtár felgyújtására, valószínűleg már nem sok elégetni való könyv akadt benne.

Már sokkal előbb volt szó arról, hogy az alexandriai könyvtárnak majdnem versenytársa támadt a pergamoni könyvtárban. I. Attalos alapította ezt /I.e.197 e./ állományáról, szervezetéről közel sem tudunk annyit, mint szerencsésebb és győztes alexandriai vetélytársáéről. Egyébként a hellenisztikus kultúra virágzása idején már nagy számmal állottak nyilvános könyvtárak a görögség központjaiban, mint az anyaországban, mind pedig ezen kívül. Könyvtárakról tudunk Athénban, Delphiben, Korinthusban, Balicarnassusban, Éfezusban stb. Az efezusi könyvtár alapjainak kiásása után készült rekonstrukció tájékoztat bennünket az ókori könyvtárak építésmódjáról. Az ókori épületek legtöbbször mintájára oszlopcsarnokos négyzetes épületek voltak középen nyitott tetővel. A földszinten és az emeleten egyaránt többnyire kisméretű szobák voltak elhelyezve és ezekben őrizték nem közvetlenül a fal mellé helyezett állványokon a papirusztekercseket. Ezek a szobácskák voltak egyuttal az olvasó helyiségek is. Célszerű megoldás volt

ez, már csak azért is, mert az ókorban a hangosan olvasás volt szokásos.

A könyvek közt a tájékozódást, mint már Ninivében is - katalógusok segítették elő. Ezek eleinte szakok illetőleg tudományágak szerint készültek, de elég korán készítettek helyrajzi, szobák szerint készült inventáriumokat is. Az ókori könyvtárból nem hiányozhatott Athéné szobra, amit a földszinti csarnok végén egy félkörű fülkében helyeztek el /20. és 21. ábra/. A könyvtárak nyitvatartási idejéről is van tudomásunk. Kora reggeltől délig használhatta a könyveket a közönség, az antik szokáshoz híven, mely a szellemi munkára a korai órákat szánta.

A görögök és a közelkeletiek könyvtárai nyilvános könyvtárak voltak. A görög könyvtár uralkodó típusa mindvégig ez is maradt, bár kétségtelenül voltak magánkönyvtárak is. Rómában más volt a helyzet. A birodalom fővárosában a könyvtárügy a magánkönyvtárakból terebélyesedett ki, s a magán személyek könyvtárainak jelentősége a később létesített nyilvános könyvtárak mögött egyáltalán nem maradt el. Bizonyos, hogy nagyobb könyvtárak létesítésére ösztönzést a meghódított görög provinciákból Rómába kerülő nem jelentéktelen könyvgyűjtemények adtak. Sulla már maga is szép könyvtárral rendelkezett és az ő idejében már több, nagyobb állományu magánkönyvtár volt Rómában. Később pedig szinte szabály lett, hogy a keleti provinciákból visszarendelt prokonzulok tekintélyes számú kézirattal tértek haza a fővárosba.

Az első nyilvános könyvtár Rómában Asinius Póllio alapítása /in atrio Libertatis/ a szabadság templomának előcsarnokában. Ezt egy másik követte Augustus alapításaként a palatinusi Apollo templomában, majd egy harmadik "in Porticu Octaviae". Augustus utódai is alapítottak könyvtárakat: a Palatinát, a Capitolinat, a Béke templomának könyvtárát. Leghíresebb közöttük a Traianus császár alapította Bibliotheca Ulpia volt, mely egészen az V. századig fennállott. De Rómán kívülis léteztek könyvtárak, a fővárosiaknál természetesen kevésbé gazdagok és fontosak. Ilyen volt az ifjabb Plinius könyvtára a Lago di Como közelében.

A római könyvtárak életéről érdekesen tájékoztat Gellius, aki elmesél egy esetet, ami akkor történt, mikor barátaival a bibliotheca domus Tiberianaeban ült és ahol a könyvtár rendelkezésükre álló könyvei vitatkozásaikhoz jó anyagot szolgáltatott.

A római könyvtárak kölcsönzési szolgálatára jellemző adat, hogy Marcus Aurelius már császár korában kéri Frontot, hogy Apolló templomának könyvtárából számára egy könyvet kérjen kölcsön.

A könyvtár sok nyelvben használatos megjelölésének görög-latin alapszava a "bibliotheca" szintén akkoriban lesz általánosan elfogadottá. Mivel azonban eredetileg a bibliothéké csak a könyvtartót, állványt, vagy szekrényt jelentette, sokáig a könyvtár jelölésére ennek a szónak többesszámát használták: bibliothekai.

A klasszikusok korának könyvtáraiból szinte semmi sem maradt ránk közvetlenül. Róma könyvtárainak nagyrészt a barbár betörések pusztították el. Konstantinápoly, Bizánc szerencsésebb volt. Császári könyvtára, melyet Constantinus császár 354-ben alapított és utódai: Valentinianus, Valens és Gratianus szerveztek meg, a birodalom végső bukásáig megmaradt. Basiliscus császár idejében ugyan leégett, de Zeno már 491-ben helyreállította. Létezéséről ettől kezdve állandóan vannak adataink, egészen a város elfoglalásáig.

Az antik könyvtárakból ilyenformán igen keveset, szinte semmit sem örökölhettünk a középkor. Igen kevés az, ami ásatásokból, palimpszeszték, egyes régi egyházak és monostorok révén hozzánk eljuthatott. Az antik világ kincseinek legnagyobb részét a középkori könyvtárak másolói, szerzetes és klerikus scriptorai hagyományozták ránk.

A kereszténység első idejétől kezdve a monostorok és nagyobb egyházak saját könyvtárakkal rendelkeztek, melyeket legalább kezdetben, a levéltártól /archivum/, vagy a sekrestye-kincstártól /sacrarium/ nem igen különítették el. És bár a korai középkor monostori és templomi könyvtárainak meglehetősen hiányos értesülésekkel rendelkezünk, aligha kétséges, hogy a római császári kor könyvtárainál sok tekintetben kezdetlegesebbek voltak.

Bizáncban a már említett császári könyvtáron kívül szó van még a pátriárka palotájában a Thomaitésben lévő könyvtárról, mely tulnyomóan egyházi jellegű volt. Ugyanezt mondhatjuk a görög egyház kolostorainak könyvtárainak is, melyek általában a klasszikus örökségből sokkal kevesebbet tartottak érdemesnek megőrizni, mint a latinok. Legnevezetesebbek különben a bizánci Apostoleion után, a máig meglévő Athos-hegyi könyvtárak, melyek a IX.

században keletkeztek. A bizánci könyvtárak az antikvitástól szerencsésen örökölték a könyvtári rend és áttekinthetőség iránti érzéket. E tekintetben, mind Bizánc, mind a hatása alá került szláv területek középkori könyvtárai dicsérendő példák. Elég legyen ezuttal a kievi Pecserszkij Lavra nyugati utazók által is megcsodált könyvtárára utalni.

A nyugati kolostori könyvtárak mindvégig a középkor jellegzetes könyvtárai maradnak. Jelentőségük azonban a középkor első felében nagyobb, mint a XII.század után. Ennek megfelelően a középkori könyvtárak történetét két korszakra oszthatjuk. Az első korszakban, mint a könyvtermelés és a megőrzés helyeiről a nagy apátsági és káptalani könyvtárakról fogunk tárgyalni. A második korszakban pedig az egyetemek, városi iskolák és kolostorok könyvtárai, továbbá egyes magán /fejedelmi/ könyvtárak jöhetnek szóba.

Nagy Károly kapitulárei is intézkednek már afelől, hogy az új püspökségek, vagy apátságok alapításánál az érseki egyház, vagy az anyamonostor könyvtárából megkapják a szükséges könyveket. Ez első könyvkészlet azután a kolostori scriptorok, káptalani klerikusok munkája nyomán, ajándékozás útján is, még jelentősen gyarapodhatott. A könyvtárat általában egy kápolnában, a sekrestyében, esetleg egy e mellett, vagy fölött lévő helyiségben, nem ritkán a templom tornyában, vagy padlásán őrizték. Kivételes esetnek kell tekinteni, ha mint St.Gallenben is külön könyvtárépületről szerzünk tudomást. A könyvek értéke ritkaságuk, nehezen előállítható voltuk miatt is nagy. Nyilván ezért van az, hogy a székesegyház, vagy apátság birtokösszeírásában a kincsek felsorolásával együtt kapjuk a könyvtár katalógusát is. Ez a katalógus könnyen érthetően egészen sommás és jóformán csak a könyv műfajának jelölésére szorítkozik ilyenformán: "unum graduale, duo antiphonaria, unum omeliarium, unus ordo regule" stb. Néha azonban a szerzőt is jelöli így: "Sermones Augustini in uno volumine", "Versus Prudentii", vagy: Bibliotheca tota /a teljes biblia/. A könyveket zárt szekrényekben, armáriumokban őrizték és csak ritkán nyílt polcokon ez esetben azonban, éppen úgy mint amikor polcokra helyezték a könyvet, a polchoz, vagy pulpitusához láncolták, különösen ha gyakrabban használt könyvről van szó. /22.ábra./ A kölcsönzés már szintén bizonyos rend szerint ment. A kikölcsönzött könyvekről listát vezettek. Így St.Gallenben III.

Károly császárnak, egy Rickart nevű hölgynek és Liutwart vercelli püspöknek adtak kölcsön egy-egy kódexet. A könyvtár épségét volt hivatva biztosítani a kiátkozás is, melynek formuláit a scriptorok előszeretettel másolták kézírataik végére.

E korszak legnevezetesebb könyvtárai a következők. A vatikáni könyvtár, mint a pápai szék könyvtára bizonyára már a kereszténység első századaiban alakult. Külön szervezetet azonban csak Damasus pápa idejében a IV.században kapott. Ez a könyvtár azonban a pápaság történetének XIII-XIV.századi zavaraiiban teljesen elpusztult. Koraközépkori történetéről csak igen szórványos és szűkszavú adataink vannak. Ugyanezt kell mondani utódjáról az avignoni könyvtárról, melynek pedig az egykoru katalógusai részben megmaradtak, részben rekonstruálhatók. A mai vatikáni könyvtár hatalmas kéziratanyaga tulajdonképpen a XV.századi "reneszánsz"-pápák kezdeményezéseként jött létre. Törzsét a Codices Vaticaní Latini, vagy Graeci néven katalogizált anyag képviseli. Ehhez járult még számos hagyaték és vásárlás, mint az Ottoboni biboros és Krisztina svéd királyné hagyatéka az Ottoboniani és Reginatenses nevű anyag, azután a pfalzi örgrófok heidelbergi udvari könyvtárának és az urbinói hercegi könyvtárnak az anyaga, Palatini és Urbinatenses néven. Megemlíthetjük még azt is, hogy I. Agapitus pápa idejében /536 k/ Rómában a Caelius hegy oldalán "ad clivum Scauri" egy nyilvános könyvtár is létesült, amit Bibliotheca Romae néven ismerünk. Talán Totila gótjai pusztították el.

A koraközépkor nem kolostori könyvtárai közül egy másik igen nevezetes gyűjtemény a veronai káptalani könyvtár kódex anyagában maradt ránk. Jelenleg nem ismerünk még egy könyvtárat Európában, melynek anyaga oly hosszú időn át helyben tudott maradni, mint a veronai Capitolare. Kódexei közül egynémelyik IV.századig, de régi kódexeinek gyűjteménye a VII.századig, a latin írástörténet felbecsülhetetlen értékű gyűjteménye.

A középkor első századai könyvkulturájának másik nevezetes centruma a piemonti Bobbio monostora volt, melyet ir szerzetesek a VII.század elején alapítottak és amely egészen a XII.századig Északolaszország legnevezetesebb könyvgyűjteményét mondhatta a magáénak. Nem csupán a vallásos irodalom, hanem a klasszikusok hagyatékát is gondosan őrizték és másolták Bobbioban. A X.száz-

zadban már 700 kódex volt a könyvtár állománya. Ekkor készült egy új katalógus, melyet Muratori az *Antiquitates Italicae*-ben adott ki. A XIII. században azonban megkezdődik a monostorral együtt a könyvtár hanyatlása is, míg végül a XVIII. század már csak 120, a XIX. pedig alig 100 kéziratot talált az egykor híres könyvtárban. Napjainkat ezek közül is csak 52 érte meg.

St.Gallen, miként Bobbio is, ír szerzetesek alapítása, a VII. század elején keletkezett. Könyvtára híres volt nem csupán az ott őrzött kódexek nagy számánál fogva, hanem azért is, mert a könyvtár mellett miniátorok, könyvdiszitők nagy száma működött, akik a könyvdiszítésben éppen úgy kifejlesztettek egy sajátos stílust, mint a zenei kéziratok gondozói egy sajátos zenei jelölési formát, a sanktgalleni neumákat.

Montecassino latin, görög, héber és arab kéziratok nevezetes őrzőhelye volt, szinte alapításától kezdve. Végleges profilját a XI. században nyerte el. Ekkor már birtokában volt szinte teljes számban mindaz, ami abban a korban történelmi és irodalmi munkák között a legjobbnak számított. A könyvtár mellett működő igen jelentékeny scriptorium másolói, mint a paleográfiában bővebben látni fogjuk, új betűfajtát és zenei jelölési módot alakítottak ki és terjesztettek el Délitáliában és Dalmáciában. De különleges stílust formáltak a könyvdiszítésben is.

Montecassino és a többi koraközépkori könyvtár példája mutatja, hogy a *libraria*, vagy *armarium*, mint ekkoriban "*pars pro toto*" a könyvtárat nevezték, megint csak több lett, mint egyszerűen a könyvek őrzési helye. Egy-egy nevezetesebb könyvtár, mint az elsoroltakon kívül Luxeuil Franciaországban, Toledo és Ripoll Spanyolországban, Fulda Németországban az írástörténet alakításában, a művészet történetében és a zene fejlődésében is részt kért magának.

A középkor második felének könyvtárügyét sok és lényeges különbség választja el a koraközépkor könyvtárainak életétől. Szinte forradalmi változásokat hozott a drága pergamen-kódex helyébe lépő papírkönyv. Olcsó és könnyen előállítható íróanyag tette lehetővé az egyszeriben hatalmas arányokban megnőtt könyvkeresletet. Az írás-olvasás terjedése, az anyanyelvű irodalom első jelentkezése, az iskolázás rendszereződése és elvilágiasodása a fejlődő városi polgári élet talaján idézte azt elő. Mind-

ez együttesen az egyház eddigi, természetesen a könyvtárak sorsára is kiható monopolisztikus helyzetének kikezdését jelentette. A XIII. és azt közvetlenül követő századokban a könyv előállítás, könyvek gyűjtése, könyvtár létesítése már nem a régi, hanyatlásnak indult monostorok kiváltsága többé, hanem szoros kapcsolatban áll az egyetemalapításokból kibontakozó egyetemi mozgalmakkal. A műveltség elvilágiasodásának igen lényeges tényezői lettek ezek. Az egyházi könyvtárak közül is nagyobb jelentőségre ezután az egyetemi központokban és általában nagyobb városokban alapított koldulórendi monostorok tesznek szert. Mivel azonban ezek a ferences, domonkos konventek, mint egyetemi kollégiumok voltaképpen az egyetemi szervezetbe is beleépültek, könyvtáraik fejlődése, története is az egyetemi könyvtárügy fejlődésének csak egy fejezetét jelenti. A műveltség elvilágiasodásának további jeleként megjelennek a világi, fejedelmi és korszakunk legvégén a városi könyvtárak is.

A megváltozott helyzet elsősorban a könyvtárak gyarapítási módjában éreztette hatását. Eddig, mint ismételten volt alkalmunk látni, a könyvtárak leginkább a mellettük működő másolók - scriptorok - munkája nyomán gyarapodtak. Más káptalani, kolostori könyvtárakból kölcsönként könyveket másoltak le saját könyvtáruk gazdagítására. Az új könyvtár ezzel a nehézkes, a könyvtermelés növekedésével már lépést tartani nem tudó gyarapodással be nem érhetett. Láttuk, hogy az egyetemi statiók egyre inkább manufaktúra-szerűen, tehát nagyban termeltek és ami a leglényegesebb, nem csak saját szükségletre, hanem egyre inkább piacra, sőt később teljesen piacra. A könyvek beszerzése, a könyvtár gyarapítása tehát nem lehetett a könyvtár belső erőikkel is elejétől végig megoldható feladata, hanem igénybe kellett venni az egyre inkább kiépülő könyvpiac nyújtotta lehetőségeket, azaz a könyveket vásárolni kellett. Távolról sem akarjuk azt mondani, hogy a könyv már előzőleg nem képezte elég gyakran adás-vétel tárgyát, hanem csak azt, hogy a könyv ekkor már elsősorban árucikk - bár a másolók tevékenysége egészen a kéziratosság kora végéig teljesen ki nem kapcsolható. Mindennek következménye pedig az, hogy a középkorvégi könyvtárak gyarapodási alapja már nem a másolók munkája, hanem a könyvtárat fenntartó személy, de még inkább testület részéről számára biztosított anyagi ellátmány, dotáció.

A könyvnek teljesen árucikké válásával a másolás megbecsült kereseti ág, foglalkozás lett, melyre biztosan alapozhatták létüket egész testületek is, mint a rajnai tartományokban igen elterjedt Fratres de Communi Vita, vagy Frater herrek, akik az északnémetországi könyvpiac ellátásának elsőrangú tényezői lettek.

A változás mértéke különben a könyvtárak igen megnövekedett állományán mennyiségileg is megállapítható. Míg az előző korszak egész Európában is egyik legjelentősebb könyvtára a bobbioi apátság legnagyobb virágzása idején sem emelkedett a 700-as kötetszám fölé, a XIV. században az assisi Sacro Convento ugyanilyen nagyságú kódexállománya egyáltalán nem tartozik a ritkaságok közé, hiszen ugyanakkor a sienai minorita-könyvtárban 1336 könyvet őriztek. A Sorbonne-kollégium könyveinek száma negyven évvel az alapítás után az ezret már jóval meghaladja és 1338-ig 1700-ra emelkedik, míg az avignoni pápai könyvtár állománya 1369-ben 2059 kódex. /A XV. század elején ugyanitt csak 350 kódex volt található./ A középkori könyvtárak ekorbeli fejlődéséről egyébként szemléletes és részletes adatokat találunk: Gottlieb, Mittelalterliche Bibliothekskataloge Oesterreichs és Lehmann, Mittelalterliche Kataloge Deutschlands und der Schweiz c. munkáiban. Általában megállapítható, hogy a középkor végének kisebb könyvtárai is legalább 100 kódexel rendelkeztek, beleszámítva ebbe természetesen az önálló műveknek ugyan nem tekinthető, de minden ekorbeli könyvtárban bőségben található liturgikus könyveket is.

A könyvállomány ilyen nagyarányu gyarapodása fokozottabban szükségessé tette a kódexek szigorú rend szerint őrzését. Ennek első feltétele a könyvek számvétele és nyilvántartása a katalógizálás volt. Az első lépés az egyes kódex - amiben gyakran több művet másoltak össze - épségének biztosítása volt, a benne foglalt füzetek számának megállapításával és a könyv végén feltüntetésével. Ezért olvashatjuk gyakran a katalógusokban a könyv "leírása" után: "ebben a kódexben összesen tizenhárom füzet van: "In quo libro omnes quaterni sunt XIII."

Eleinte a katalógizálás nem jelentett többet, mint az egyes kódexek állandó őrzési helyének kijelölését és ennek - gyakran a kódexen - feltüntetését. Egy XIII. századi assisi kódexen olvassuk pl. hogy a könyvet, mely Bonaventura Sententia-kommentárjának első és második részét tartalmazza a könyvtárterem nyugat

felé eső második emeletén "galériáján" kell elhelyezni: "Primus et secundus liber super sententias magistri bonaventure de balneoregio ordinis minorum. Reponatur uersus occidentem in solario secundo".

Ezeket a kezdeti lépéseket hamarosan a katalogizálás okszerűbb módozatai követték. Az anyag áttekinthetőségét a tudomány-
szakok, helyesebben azoknak az egyetemeken kialakult, fakultások szerinti csoportosítása szerint történhetett a legkönnyebben. A fakultások, szakok szerinti elhelyezés a kódexek jelzeteiben még nem jut kifejezésre. A könyv felismerhetőségét kezdetben elősegítette a gerincen olvasható rövid cím, a kötés és iróanyag hozzávetőleges leírása mindenekelőtt pedig az első és utolsó szavak, az incipit és az explicit közlése. Mindezen kívül, sőt néha ezektől függetlenül a második és az utolsóelőtti folió kezdő szavait is közölték, hogy a kódex a leszakadásnak, elveszésnek könnyebben kitett lapjai elveszése után is felismerhető legyen. A katalógusokban akár csak ma is, már korán szerepel a kódex nagyságrendi beosztása, a klasszikusnak tekinthető hármas osztályozás szerint folió, quarto és oktáv, azaz nyolcadrét. A középkori elnevezések persze nem ezek voltak.

Most lássunk néhány példát a középkori címleírásokból: Gregorius Magnus super Ezechielem. In secundo folio senti enim.- Opera Anselmi. In secundo folio tem ut Boso.- E két esetben csak a cím és a második foliót kezdő szavak szerepelnek.- A következő "címleírásban" már az incipit is olvasható: "Továbbá: Wycliff mester párbeszédének könyve, mely így kezdődik Cum idemptitas sit mater: a második folión Summum iudicem..." /Item liber dialogi magistri Wycliff Incipit Cum idemptitas sit mater: secundo folio summum iudicem.../ Egy másik, XV.századeleji katalógus már bővebben nyilatkozik a könyvekről: "Először egy papiros kötet fedett táblákkal, gerincén ez a cím: Számos doktor tanácsai. Királyi alakú". /Primo unum volumen ex papiro copertum ex postibus intitulatum in dorso Concilia /!/ plurimorum doctorum est forme regalis". A "regalis forma" egyébként a nagyalku könyveket jelölte, a foliókat. A negyedréteket a következő módon jelölték: "Unus liber mediocris stature, copertus cum postibus angrutatis cum superficie corei rubei intitulatus in eius dorso: Summa Bartolina est liber iste ex pergamenno. - Azaz: Egy közepes alakú könyv,

vasalt táblákkal, melyek vörös bőrrel vannak bevonva, gerincén ez a cím: Summa Bartolina. Ez a könyv pergamenből készült. "A két formátum között volt átmeneti alak is: "Unus liber non ex forma regali, sed multum non distat ab ea." Egy kis papirkódex az aragon szokásjogot tartalmazta: "Unus liber parvus ex papiro... intitulatus: Fori Aragonie".

Ezek a kezdetleges katalogizálási megoldások is a könyvtármai értelemben vett rendezett formái felé bizonyos haladást jelentettek. Lehetőséget nyújtottak ugyanis arra, hogy a helyrajzi leltár-repertorium-szerű címjegyzék idővel áttekinthető és rendezett szakkatalógussá fejlődjék. Alfabetikus katalógusok azonban ekkoriban még ritkaságszámba mennek és gyakorlatilag a szakok szerint készült registrum használatát megkönnyítő indexnél többet nem is jelentenek.

Az európai egyetemek kialakulásának ez első századaiban a könyvtárnak, mint a tudományos munka legelső segítőjének jelentőségét kellően méltányolták /23. ábra/. Ezért történtek kísérletek a saját könyvtár anyagának áttekinthetőbbé tételén kívül, könyvtár-kódexállományának feltárását biztosító, ma úgy mondanánk központi címjegyzék létesítésére.

A XIII. században Savignyban elkészítik a környező 15 monostor könyvtárának közös katalógusát. A század végén az angol franciskánusok oxfordi konventjében már rendelkezésre áll 160 angol káptalan és kolostor könyvtárának katalógusa. 1347-ben a párisi egyetemhez tartozó kollégiumok közös katalógusát készítik el, 1348-ban pedig az angol bencések monostori könyvtárait.

Ezeknek az állományukban növekedő és egyre inkább rendezettebbé váló könyvtáraknak lassanként sajátos profilja is kialakul. Aszerint, hogy az egyes egyetemeken milyen fakultás volt az uralgó, hogy egy kollégium melyik karhoz tartozott, a monostor lakói csatlakoztak-e a skolasztikus irányhoz, vagy megmaradtak az egyházatyák alkotásai híveinek, hogy a klasszikusok és a humanisták előtt megnyílt-e, vagy zárva maradt a libraria ajtaja, a könyvállomány szellemi arculata mindig sajátosan színeződhetett. Ez a folyamat egyes jelenségekben már a nagy apátságok könyvtáraibanál is megfigyelhető volt, de most, a tudás differenciálódásának a kezdetein, még határozottabban jelentkezik. De Ghellinck így állapíthatta meg, hogy a franciák ebben az időben inkább a klasz-

szikusok retorikai művei iránt érdeklődtek, míg a németek - katalógusaik tanúsága szerint - a történeti munkákat inkább kedvelték.

A fejedelmi könyvtárak első kezdeteit is a XIII.században állapíthatjuk meg. II.Frigyes császár és IX. Lajos francia király könyvtár alapításai után valójában csak 1300 körül és nagyobb lendülettel csak a korai humanizmus beköszöntésével keletkeznek nagyobb számban és jelentőséggel udvari könyvtárak. Ez azonban már a humanizmus könyvkulturájának történetébe tartozik.

A humanista könyvtárak jellegzetességeit nem nehéz megállapítani. Kódexeiket főként két dolog jellemzi. A kultúra elvilágiasodása és a klasszikusok kultusza. Az első magával hozta gyűjtési körükből az egyházi jelleg kiküszöbölését, bár nincs humanista könyvtár, melyben az egyházatyák, sőt némileg a skolasztikusok is ne lennének képviselve. A könyvtár voltaképeni értékei azonban már nem ezek, hanem a görög és római auktorok kéziratai, ezek között is egyre nagyobb számban a természettudománnyal foglalkozó ókori művek. /24.ábra./

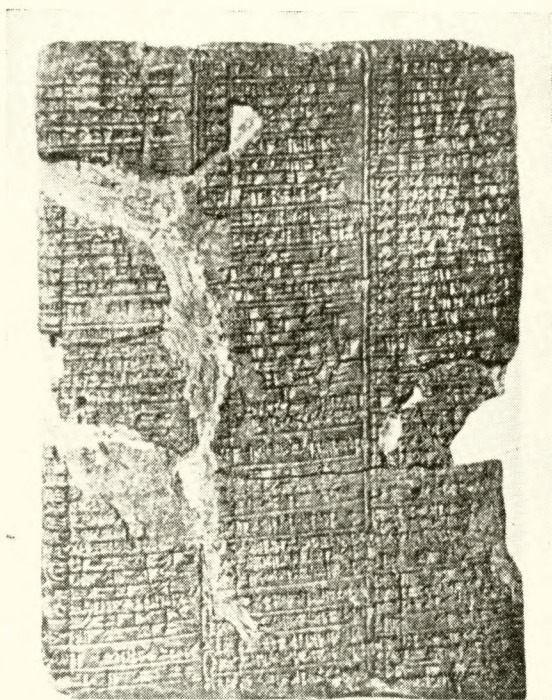
Helyet talált azonban ezekben a könyvtárakban az anyanyelvű irodalom egyre tekintélyesebb termése is. A milanoi Pallavicini könyvtárban az olasz és meglehetősen teljességgel a francia szépirodalom gyűjteménye volt található. A német humanista Jacob von Reichartshausen könyvei között 160 német nyelvű kézirattal találkozunk.

A könyvgyűjtők és a könyvtárral rendelkezők sorába egyre nagyobb számmal lépnek be a fejedelmek és más előkelők, nem utolsósorban a városi patriciusok. Hagyománnyá vált, ha nem is tudományos, de bibliofil érdeklődés, a nápolyi Anjouk és utódaik az Aragonok udvarában. Ezt az érdeklődést Mátyás felesége aragóniai Beatrix is magával hozta. Az aragóniaiak főágában Nagylelkű Alfonz barcelonai könyvtára a XV.század elejének leghíresebb nyugati udvari könyvtára volt. Híres könyvtár volt a Luxemburgok prágai könyvtára is, melyet a korai humanizmus vezéreinek tanácsai alapján állítottak össze Johann von Neumarkt és társai. Olaszország egyik legjelentősebb fejedelmi könyvtára a kicsiny urbinói hercegség urainak birtokában volt. Évi dotációja abban a korban feltűnően magas: 40000 dukát. Jelenleg a hercegi könyvtár csaknem teljesen a vatikáni könyvtár Urbinatensisnek nevezett fundusát képezi.

A humanista könyvtárkultúra jellegzetességei között nem utolsó helyen kell megemlíteni a szép könyv szeretetét. A könyv díszítése talán soha nem uralkodott el annyira szövegen, a betűn, mint ekkor. A kor könyvművészetéről majd a kéziratban fogunk részletesen hallani. Itt csak annyit állapítsunk meg, hogy a díszes humanista könyv műkinccsé lett ugyan, de a könyv és könyvtár mind demokratikusabbá fejlődésében éppen nem jelentett előrehaladást. A könyv luxuscikk lett, pedig a forrongó idők sokak számára követeltek olvasmányt és szellemi táplálékot. Ezt azonban a kéziratosság már nem tudta megadni, és a kéziratos könyv sok évezredes útja a mainzi könyvsajtó-műhely küszöbén véget ért.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

1. ábra.

Mezopotámiai agyagtábla

2. ábra.

Részlet Hamurabbi törvénykönyvéből.

3. ábra.

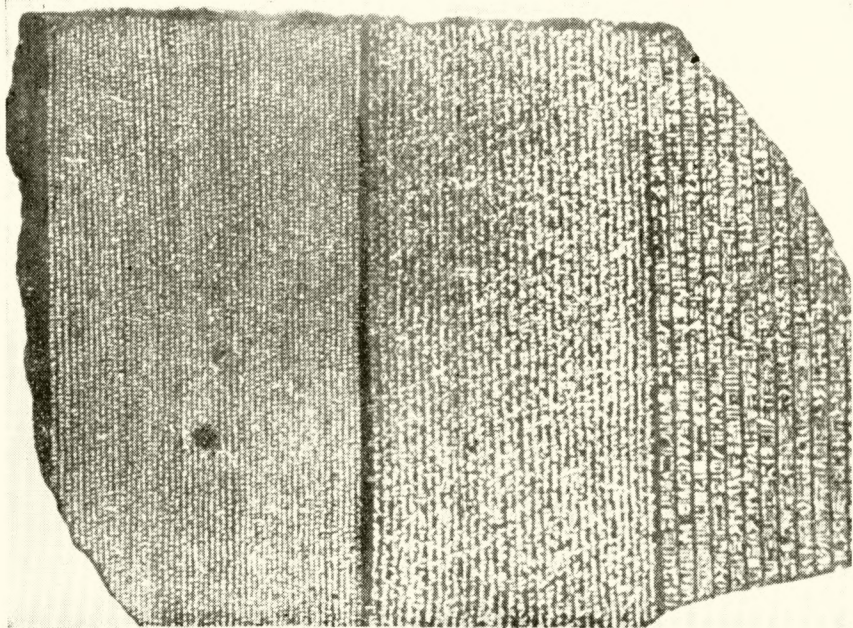
Részlet egy indián „képeskrónikából“

Egyiptomi hieroglifák	Simiti	Semita északi	Semita déli	A bolygók neve (héberül) jelentésük
(bika)	𐀀	𐤀	𐤁	álet (ókor)
(ház)	𐀁	𐤂	𐤃	bēt (ház)
(sarok)	𐀂	𐤄	𐤅	gimel (leve)
(ajtószárny)	𐀃	𐤆	𐤇	dálet (kapu)
(örömdzés, csatlakozás)	𐀄	𐤈	𐤉	hē
(támaszláb)?	𐀅	𐤊	𐤋	hēt
(szám)?	𐀆	𐤌	𐤍	wāw (szeg)
?	𐀇	𐤎	𐤏	zajin (fogóver?)
(kéz)	𐀈	𐤐	𐤑	tēt
(talp)	𐀉	𐤒	𐤓	jōd (kéz)
(kötél)	𐀊	𐤔	𐤕	kal (tenyer)
(víz)	𐀋	𐤖	𐤗	lāmed (ászfoka?)
(kiagyó)	𐀌	𐤙	𐤚	mēm (víz)
(hal)	𐀍	𐤛	𐤜	nahās (kiagyó)
(szem)	𐀎	𐤞	𐤟	sāmek (hal)
(száj)	𐀏	𐤠	𐤡	ājin (szem)
?	𐀐	𐤣	𐤤	pē (száj)
?	𐀑	𐤥	𐤦	sādē?
(fog)	𐀒	𐤨	𐤩	gōt (csigolya?)
(hegy)	𐀓	𐤪	𐤫	rēs (fej)
(kereszt)	𐀔	𐤬	𐤭	sin (fog)
	𐀕	𐤮	𐤯	tāw (tal)

5. ábra.
A sémita ábécé fejlődése.

4. ábra.
Krétai kézírásos emlék, melyben hieroglifikus és ábécés íráslemek keverednek. A nem képírástos jeleknél az akrofonetikus elv érvényesül. Az írás esigavonaltban halad.

5. ábra.
A rosettei kö, i. e. 196. Hieroglifák, demotikus és görög
betűs írás egymás alatt.

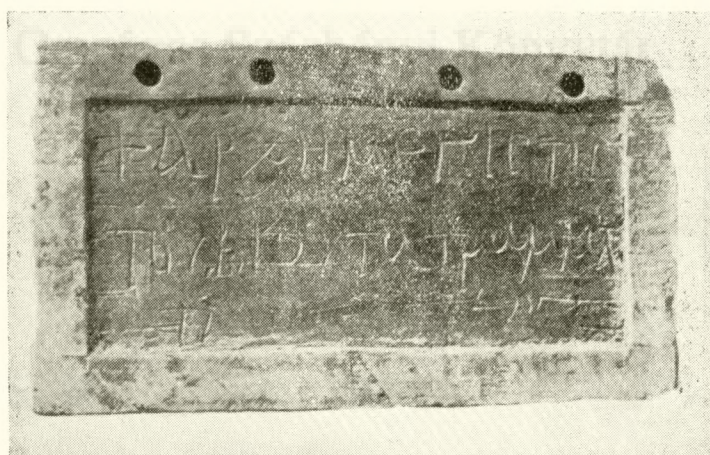
Hangjel	Görög	Etruszk csoport			Falk	Latin csoport		Cyrrill
		Etruszk	Umbria	Oszk		archaikus	klasszikus	
a	ΑΑ	Α	Α	Α	Α	ΑΑ	Α	А
b	ΒΒ		Β	Β		ΒΒ	Β	В
g,c	γγC	Ϛ		Ϛ	Ϛ	γγC	CG	Г
d	ΔD			Δ	Δ	D	D	Д
e	ΕΕ	Ϝϝ	Ϝϝ	Ϝ	Ϝ	ΕΕ	Ε	Е
v,f	ϜϜ	ϜϜ	ϜϜ	Ϝ	Ϝ	ϜϜ	Ϝ	
z	ΖΖ	ϜϜ	ϜϜ	Ζ	Ϝ	ΖΖ	Ζ	
h	ΘΘ	Θ	Θ	Θ	ΘΘ	Η	Η	
th	ΘΘ	Θ	Θ					Θ
i	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	И
k	Κ	Κ	Κ	Κ		Κ	Κ	К
l	ΛΛ	Λ	Λ	Λ	ΛΛ	ΛΛ	Λ	Л
m	ΜΜ	ΜΜ	ΜΜ	Μ	Μ	ΜΜ	Μ	М
n	ΝΝ	ΝΝ	ΝΝ	Ν	Ν	ΝΝ	Ν	Н
o	Ο				Ο	Ο	Ο	О
p	Π	Π	Π	Π	ΠΠ	ΠΠ	Π	П
q	Ϟϙ					Ϟϙ	ϙ	
r	ΡΡ	Ϟϙ	ϙ	ϙ	ϙ	ΡΡ	Ρ	Р
s	ΣΣ	Σ	Σ	Σ	ΣΣ	ΣΣ	Σ	С
t	ΤΤ	ϜϜ	Ϝ	Τ	ϜϜ	ΤΤ	Τ	Т
u,v,y	ΥΥ	ΥΥ	Υ	Υ	Υ	Υ	ΥΥ	У
x	ΧΧ					Χ	Χ	
ph	ΦΦ	ΦΦ						Ф
ch	ΨΨ	Ψ						

7. ábra.
A görög írás és európai lezdrmazó.

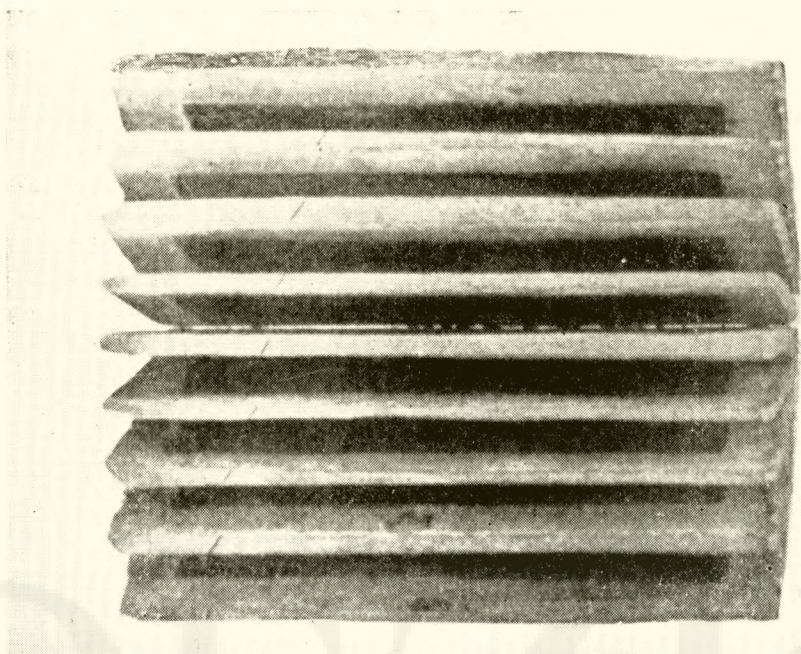

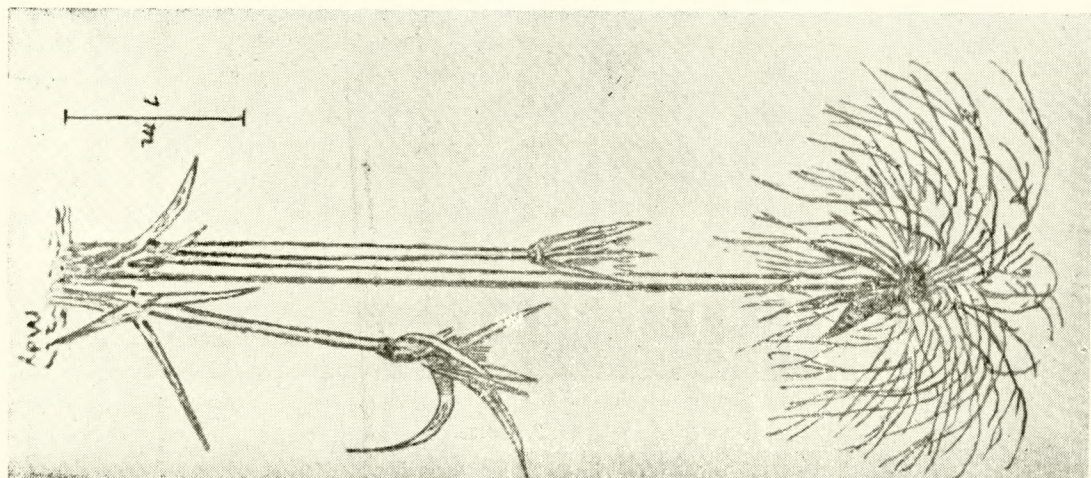
8. ábra.
A Lapis Niger

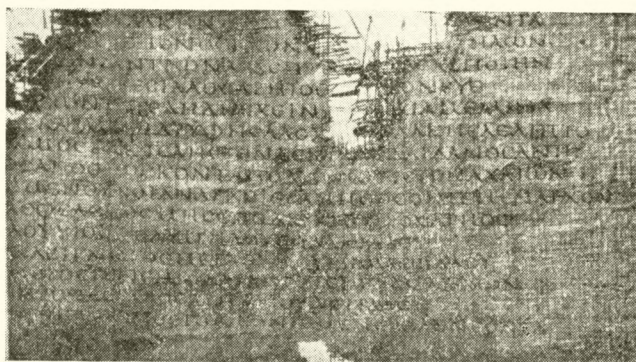
9. ábra.
Görög-íráisos viasztábla

10. ábra.
Poliptika. I. u. IV. század.

11. ábra.
Nilus papirusnád.

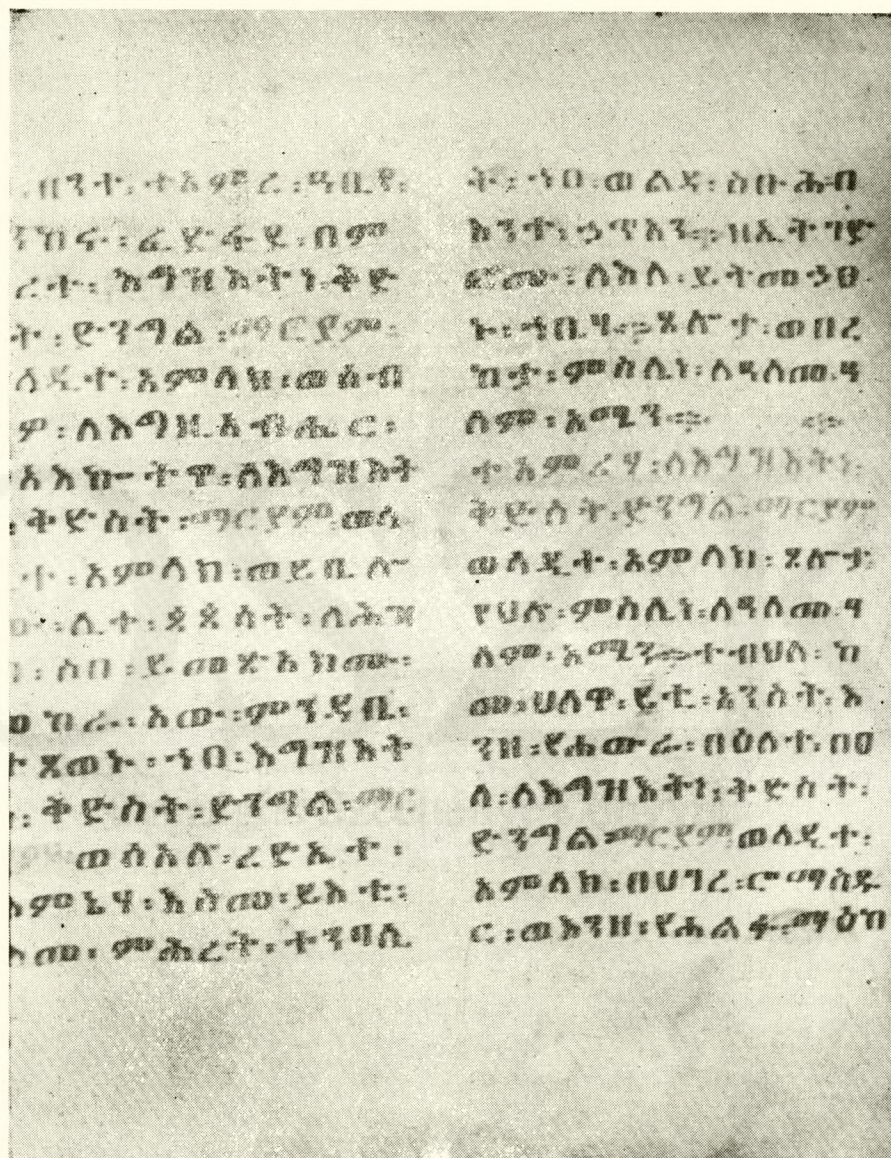
12. ábra.

*Papirusztekercs töredéke a II. századból.
A töredéken a papiruszrostok jól látszanak.*

13. ábra.

Papirusztekercs a II. századból

14. ábra.

Koptirásos pergamen kódex.

indexa maxilla dorsi trahat. dando manum ei in sinistra
 eade in al. s. d. dendi. duos digitos. ut indexa co medui
 p. m. h. sinistra man. trahat. Ide e. tna signa distinguen
 di tantu. d. s. unguendi infirmu. p. m. h. signa infirmu.
 fac cu pollice unguendo palme signu crucis. d. s. lacriman
 di. indexa oculis suppositu bis dorsi trahat. d. s. voca
 buli alieni. ut si querat q. n. u. carit. cu summatu indexa
 p. m. h. indexa parit tangat. dando manu ei cu quo m.
 terrogat. c. r. m. a. d. q. m. u. m. m. u. q. d. s. p. m. h. signa p. m. h. e.
 d. s. l. u. m. m. i. s. exanguenti p. m. h. l. u. m. m. i. s. signa. m. o. r. t. u. i.
 signu adiungit. hoc e. indexa p. m. h. q. u. i. t. u. r. i. s. trahat.
 l. s. e. m. i. t. t. e. r. i. i. indexa m. l. l. a. r. u. i. a. t. r. a. h. e. t. u. r. q. m. o. r. t. u. i. signu addo.
 s. edificu curant. D. signu edificiorum.
P summatu digitu m. l. s. e. p. o. s. i. t. o. s. e. c. r. a. n. s. m. a. n. u.
 inferi disjungat. ac si extra similitudines exprimeret
 uclit. d. s. e. d. e. t. p. q. signu crucis addo. d. s. c. a. p. i.
 uclit. p. q. signu qd putna facit adiungo. d. s. a. u. d. i. t. u. r. i. i.
 p. q. indexa auri apponet. qd estabulandi t. a. u. d. i. t. u. r. i. i. e. signu.
 d. s. d. o. r. m. i. u. r. i. i. p. q. signu dormiendi addet. d. s. p. e. c. c. e. l. l. a. r. i. a.
 r. u. i. p. q. indexa uentri appositu dorsi trahat. d. s. c. a. l. e. f. a. c. t. o. r. u. i.
 r. u. i. signu caloris adiungit. d. s. e. m. i. t. t. e. r. i. i. p. q. n. u. m. e. r. a. n. d. i.
 d. s. i. g. n. u. i. addo. d. s. i. n. f. i. r. m. i. t. a. t. u. r. i. i. signu egrediendi addo.
 d. s. c. o. g. n. e. t. p. q. signu caloris comedendi. p. q. d. i. f. f. e. r. e. n. t. i. a.
 c. a. l. e. f. a. c. t. o. r. u. i. a. d. i. u. n. g. i. t. d. s. s. a. r. m. a. r. i. i. p. q. l. i. b. r. i. signu addo.
 d. s. c. l. a. u. s. t. r. i. p. q. indexa dorsi uersu circūfir. qd e. s. i. g.
 n. u. i. e. r. u. i. c. a. n. d. i. d. s. r. e. f. e. c. t. o. r. u. i. p. q. c. o. m. e. d. e. n. d. i. signu addo.
 d. s. e. d. l. e. n. u. n. t. i. u. r. p. q. signu rei noue adiungit. d. s. f. a.
 c. i. l. l. e. p. q. signu pulsandi addo. C. u. t. e. d. u. l. i. o. n. e. d. o.
 u. l. i. b. i. f. a. c. i. a. q. e. q. d. h. u. i. m. o. d. i. s. i. g. n. a. r. e. u. o. l. u. e. r. i. s. g. e. n. e. r. a. l. i.
 s. e. m. p. p. m. i. l. l. o. c. i. c. q. m. a. a. d. i. u. n. g. i. t. d. s. p. e. c. c. e. l. l. i. o. n. i. s. i. n. d. e. e. s. u. p.
 i. n. d. e. e. i. n. m. o. d. u. c. r. u. c. i. s. p. o. n. e. a. d. i. u. n. g. e. n. s. i. g. n. u. c. r. u. i. c. a. n. d. i.

15. ábra.

A punctorium nyoma és bekarcolt vonalak egy XIX. századi kóderben.

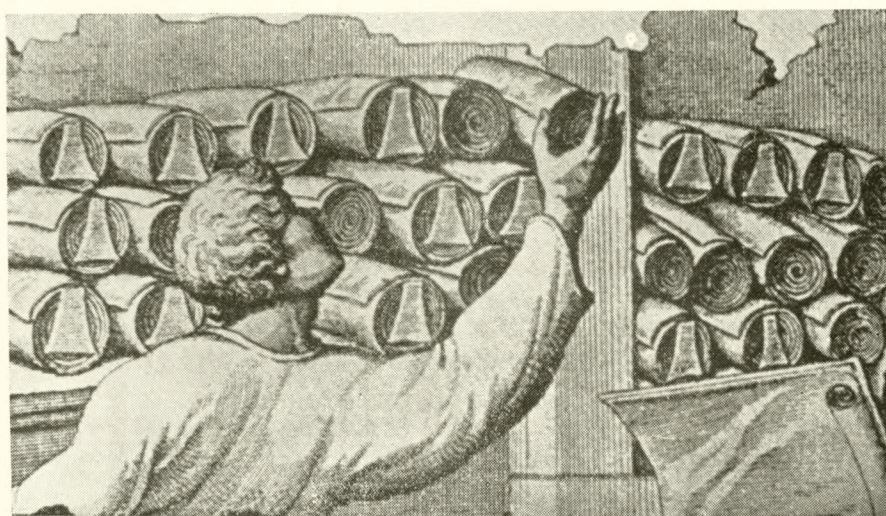
16. ábra.

*A scriptor és felszerelése.
X. századi bizánci illusztráció.*

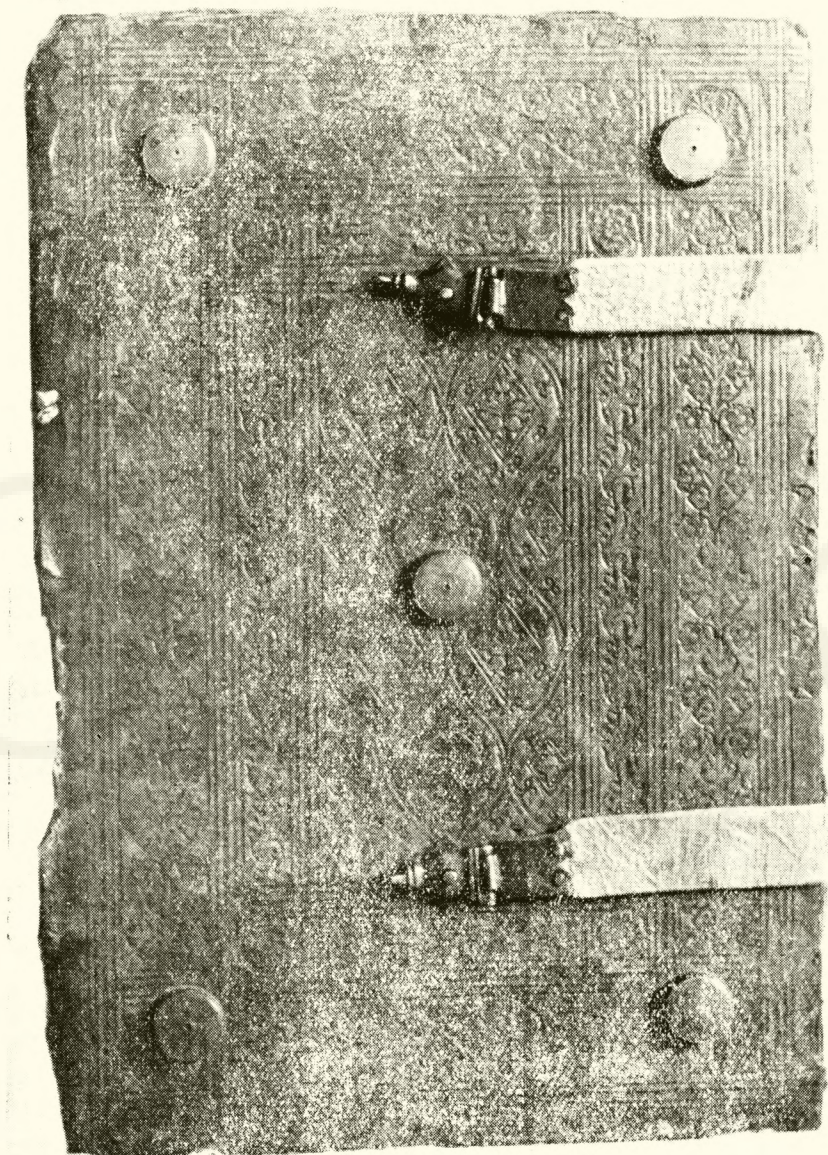
17. ábra.

Palimpszeszt a II.-III. századból. (Plautus.

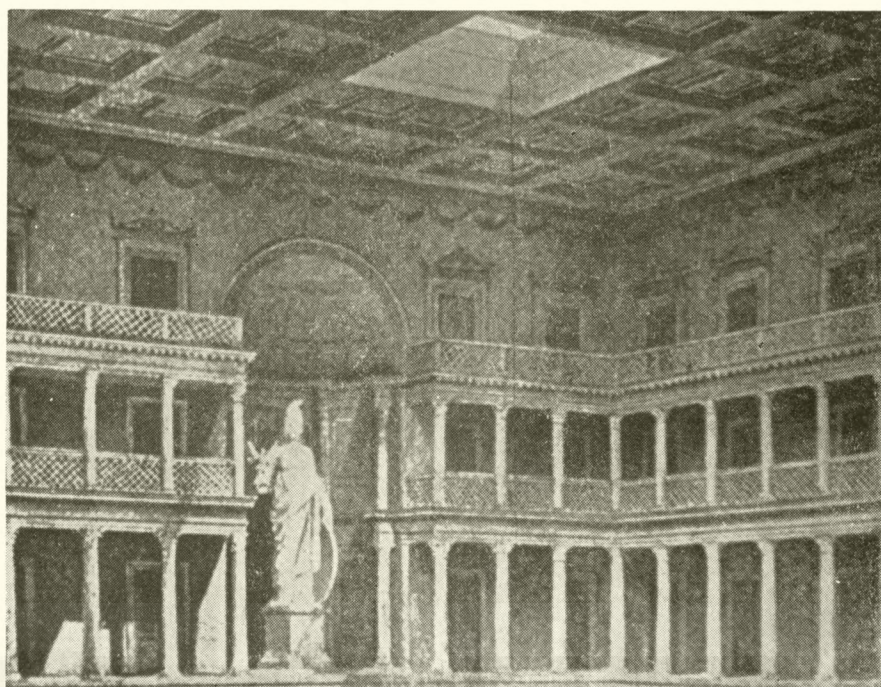

18. ábra.

Nymegeni relief: papirusztekercs-könyvtár.

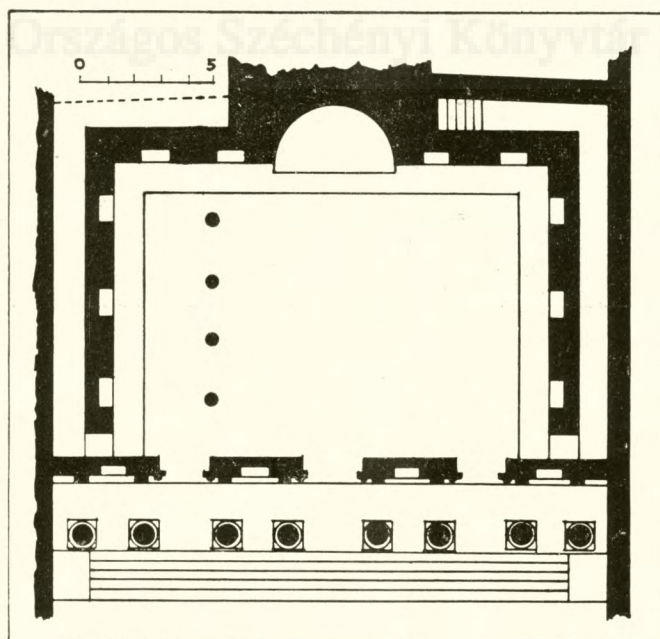

19. ábra.
Német könyvkötés a XV. század végéről.

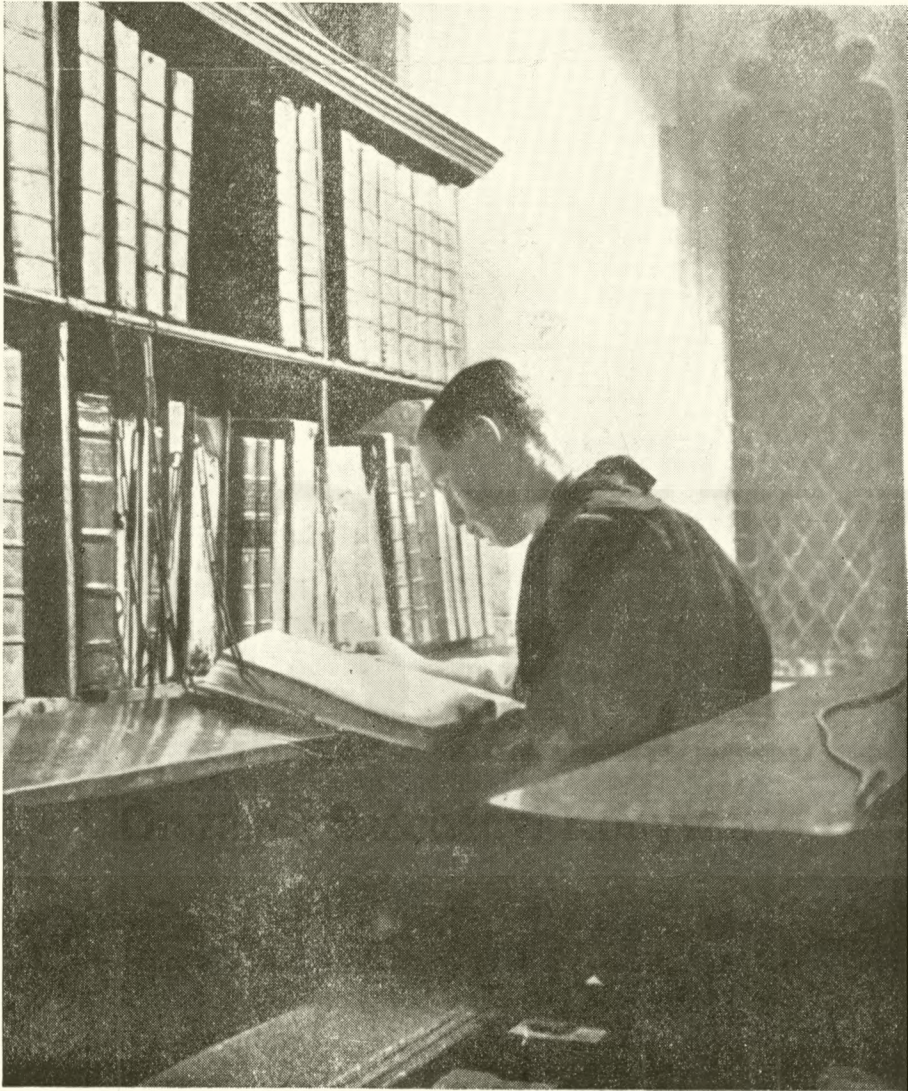
20. ábra.

Az efezusi könyvtár rekonstrukciója.

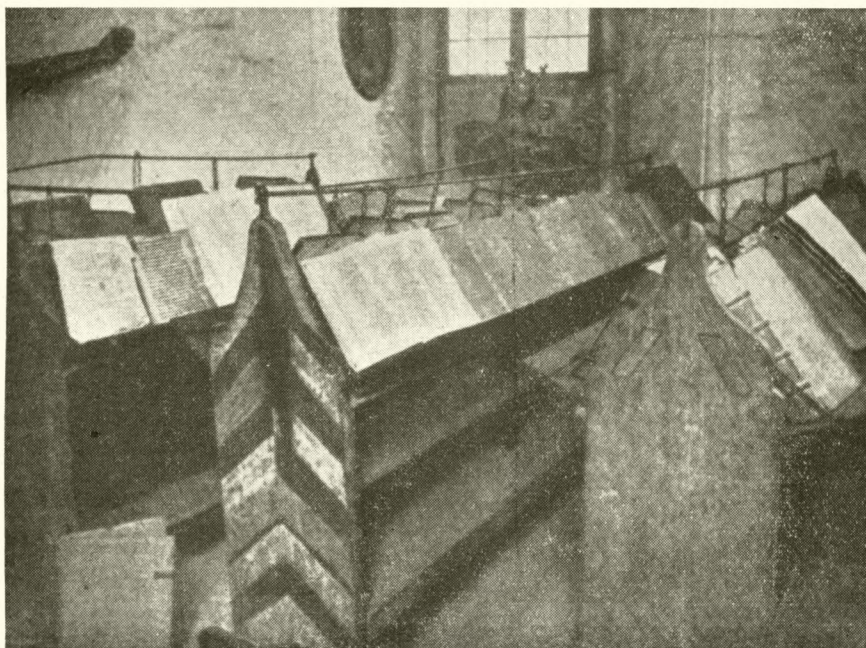

21. ábra.

Az efezusi könyvtár alaprajza.

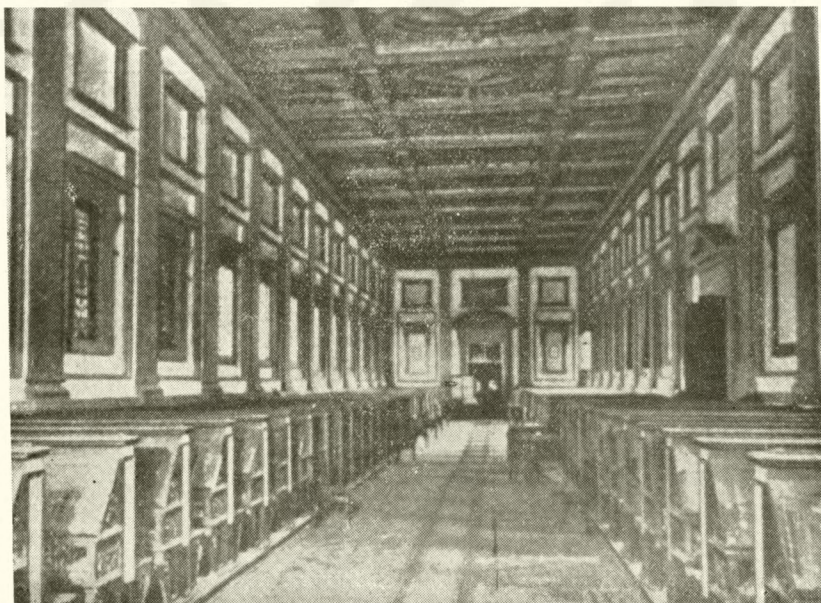

22. ábra
Megláncolt kódexek.

23. ábra

*XV. századi könyvtár olvasópultokkal
St. Walburg. Zutphen*

24. ábra

A firenzei Medico-Laurenziana könyvtár

